

Բ Ա Ձ Մ Ա Վ Է Պ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Բ Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Է Ս Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Ա Ձ Դ Ն

ԵՒ ԻԻՐ ԱՌԻՄԱԿՈՒԹԻՒՆՆ ԸՐԱՅ ՕԳՈՒՏՆԵՐՆ

(ՏԵՊՐ. Ա., Էջ 3):

ԳԼՈՒԽ Դ.

Վաճառք և վաճառականութիւն Հայոց. — Նաւարիկի և ցամաքային ձանապարհք. — Նաւահանգիստք. — Արտաքին և ներքին Շահաւատնք Հայոց. — Հայ ազգին սզդեցութիւնը իւր սահմանակից կամ մանաւանդ հիւսիսական Ժողովրդոց վրայ:

Հայ ազգն, արդարեւ, ոչ եգիպտոսի հաւասար քաղաքականութիւն ունեցած է, ոչ Ասորեստանեայց և արիական ազգաց զինուորական մեծ զօրութիւնն և ոչ Հելլենացւոց գեղեցիկ արուեստից և մատենագրութեան ճաշակն: Այս անկեղծօրէն խոստովանելու ենք, թէ կայն չենք տարակուսիւր բան՝ թէ 'ի վաճառականական տուրեառութեան' գրեթէ այն ազգաց և ժողովրդոց հետ ջանացած է միշտ զուգընթանալ, անյիշատակ ժամանակաց 'ի վեր, ինչպէս կ'ընթանայ այս ժամանակներս: Մանաւանդ թէ Հայ ազգը վերոյիշեալ ազգաց փառանքներն ալ չընեղէն զատ ուրիշ ժողովրդոց, օգտակար և ձեռնաուելոյած է մարդկութեան զանազան տեսութեամբք ևս:

ՊՐԱՅ Բ.

Յիրաւի, Ս. Գրոց համաձայն՝ նոյն իսկ արտաքին պատմագրութիւնն կը ցուցնէ, թէ նախ՝ եգիպտացւոց փառաւորներն, այսպէս նաև Ասորեստանեայց Նարուզդոնոսորքը, ուրիշ ազգաց՝ կամլաւ ևս ըսելով, մարդկութեան մի մասին կործանման և համայնալինջ աւերակացը վրայ կանգնեցին իրենց պետութիւնքը. երկրորդ, նոյն իսկ զանոնք իրենց աշխարհքը գերի վարած ժամանակ՝ յետին թշուառութեան մէջ պահեցին. երրորդ, իրենք աւելի այն նուաճեալ ժողովուրդներէն օգտեցան, քան թէ անոնք իրենցմէ: Վասն զի իբրև ստրուկ՝ ձրի տառապեցուցին զանոնք Մեմփիսի, Թեբէի, Մերովէի, Բաբելոնի, Նինուէի, Եկրատանայ, Շօշի և Եփրատայ մեծագործութեանց վրայ:

Իսկ ընդհակառակն, ինչպէս նախ նախար տեսանք, Հայ ազգը նախ գաղթականութեամբ կամ բնական աշխարհակալութեամբ տիրեց հիւսիսային և արևմտեան կամ փոքր Ասիոյ ժողովրդոց և զարգացոյց. Բ, նոյն իսկ իւր զօրաւոր աշխարհակալաց (Արամայ,

Արտաշիսի Ա և Միլին Տիգրանոյ) ժամանակ, սրոյ և հրոյ աւերմունքէն աւելի՝ մարդոսիրութիւն և քաղաքականութիւն ծաւալեց 'ի նոսա :

Գալով ուղղակի վաճառականութեան մասին, այն վերոյիշեալ ազգերն, այսինքն եղիպտացիք, Ասորեստանցիք, և Պարսիք, գրեթէ Ասիոյ ծաղկածութեան հարաւային և արեւելեան սահմանաժայրերը կեցած, ոչ միայն չէին կրնար զիւրաւ իրենց քաղաքականութիւնն և վաճառքը առ հիւսիսական և արեւմտեան ժողովուրդս տարածել, վասն այլ և այլ խափանարար պատճառաց կամ պակասութեան միջոցաց ժամանակին, այլ նոյն իսկ ըստ վկայութեան Հէրէնի ¹ և Ստրաբոնի ², եղիպտացիք երկայն ժամանակ արգիլեցին անդտին օտար ազգաց իրենց աշխարհին հետ առևտրական կրօնքդակցութիւնն ընդ Նեղոս գետ և ընդ ծով, իսկ Պարսիք ³ եփրատայ նաւարկութիւնն և անոր անցքը գոցած պահեցին մինչև ցՄԵԾԻ Աղեքսանդր, որ վերստին բացաւ: Բայց կ'ըսուի թէ յետոյ ժամանակաւ դարձեալ գոցեցին:

Իսկ Յունաց համար՝ կրնանք ըսել թէ յարեմուտս դեռ անձանօթ և անքաղաքականացեալ վիճակի մէջ էին, երբ Հայաստան բազմատեսակ բերքերով բարդաւած՝ գրեթէ հնոյն Ասիոյ աշխարհագրական և քաղաքականութեան կեդրոնը կեցած, իւր գործունեայ վաճառականութեամբը, հարաւէն քաղաքակրթեալ ժողովուրդներն և աշխարհը, իսկ հիւսիսէն և յարևմտեայ անքաղաքականացեալ ազգեր իրեն հետ կը միացնէր: Հայաստանի վաճառուց և բերոց գլխաւորներն միայն առնելով 'ի տոհմային և օտարազգի մատենադրաց՝ կարևոր կը համարինք 'ի հարեանցի տաս յիշատակել. որք են սեկ, մուշտակ, անօթք պղնձի և երկաթի, գէնք,

կտաւք, գորգ, ասորի, մետաքս, արջառ, ոչխար, սոյժ, Նիւեան ըսուած ընտիր ձիեր և ջորիններ. աղած ձկան, պտուղք, արմաթք ներկոց և դեղոց, կիւ կամ ձութ, մատուտակ, գլխոյր, խաշընդ, դեղ, դազպէ, որգան կարմիր, աղ, կարադ, պանիր, գարի, ցորեան, խոտ, և 300էն աւելի ընդեղէնք, իւղ կտաւատի, իւղ դառն բևեկնի և նշոյ, գինի, բորակ, կապար, երկաթ, պղինձ, արծաթ, զառնուկ, մագնիս, երկաթ, գինկ, հայկաւ, հաքար, պտղալտ, խանձաքարներ, օձաքար, արդեսեան քար, բիրեղ քար և հանքային ջուրեր:

Յետ յիշելոյ փոքր 'ի շատէ զվաճառս Հայաստանի, տեսնենք այսուհետև ոչի ուշով վաճառականութեան գծերն:

Ա. Հարաւէն նաւարկելի գետն՝ էր եփրատ գետ, որ ընդհանրապէս կը կապէր զՀայաստան ընդ Ասորեստանի ¹ և ընդ Միջերկրականին: Իսկ կարաւանի կամ ցամաքային ուղին, զոր պիտի տեսնենք յետոյ, կը տանէր զՀայս յԱսորիս, 'ի Միջագետս, 'ի Փիւնիկաստան ² և յեղիպտոս իսկ:

Բ. Գիծը կը կազմէին յարեւելից Երասխ և Կուր գետերն, որոնք կը կապէին զՀայաստան ընդ Կասպից կամ Վրկանայ ծովուն, և ասկէ անդին կը ձգուէին մինչև 'ի Բակտրիա և 'ի Հնդկաստան ³:

Գ. Յարեմտից հիւսիսոյ փասիս գետը կը կապէր զՀայաստան ընդ Պոնտոսի ⁴ կամ ընդ Սև ծով: Ինչպէս Պիւռամիս և Սարոս գետք ընդ Միջերկրականի՝ արևմտեան հարաւային կողմէն:

Ահաւասիկ Հայաստանի վաճառականութեան նաւարկելի և գլխաւոր գծերն, որոնք կը ներկայացընեն զՀայաստան իրրև թերակղզի ինչ բարձրացեալ 'ի մէջ երեք ծովոց. այսինքն է, հարաւէն՝ Միջերկրականին, յարեւելից՝ Կասպից ծովուն և յարևմտեայ՝ Սև ծովու:

1. Քաղաք. և վաճառակ. աղբ. հտ. Բ. հատ. Ա. ԿԷ. Գ. էջ 132:

2. Գիւլք ժէ. էջ 729:

3. Ստրաբոն, ԺԶ. էջ 1075: Ֆորմալէոն Ի. մատ. և քաղ. պատմ. գաղթակ. Յունաց, հտ. Ա. ԿԷ. ԺԶ. էջ. 225:

1. Հերոդոտոս. Գիւլք. Ա:

2. Նիւեան. ԻԷ. 14:

3. Ստրաբոն. ԺԱ. էջ 509. Պլին. 2. 15: Փսեւդոն, Խրատ Ար. էջ 149:

4. Ստրաբոն. ԺԱ. էջ 498:

Ուրեմն Հայաստանի հաղորդակցու-
թեան գւնները բաց էին թէ ծովէն և
թէ ցամաքէն՝ ամեն կողմի ազգաց և
աշխարհաց հետ։ Այժմ տեսնենք հայ
հանճարոյն գործունէութիւնն առան-
ձին այս դժերուն վրայ։

Այնչափապէս ժամանակաց ի վեր հա-
րաւային ազգաց հետ ունեցած հայ
վաճառակցութիւնն՝ անժխտելի կեր-
պով հաստատուած իր մ'է ի Ս. Գրոց
և յարեմտեան պատմագրաց։ Այսու-
հետեւ մեզի ուրիշ բան չի մնար, բայց
եթէ ըստ նորագոյն տեղեկութեանց՝
բարգաւաճել այս ճշմարտութիւնը։

Սակայն նախ քան զամենայն ուզե-
լով անոր ծագումն կամ հնութիւնը
հետախուզել, չենք տարակուսիր ըսել,
թէ ինչպէս նախապատմական ժամա-
նակի ամեն ազգաց, այսպէս նաև Հա-
յոց ցամաքային կամ կարաւանօք եղած
վաճառականութիւնը՝ կանուխ է քան
զծովայինը։

Հին ազգաց պատմութիւնն¹, եգիպ-
տական յիշատակարանը, և արդի արևե-
լագէտը², կը ցուցնեն մեզի թէ ա-
մենէն բացառոյն ժողովուրդը, որոնք
եգիպտոսի հետ սերտ յարաբերու-
թիւններ ունեցան յիւսիս-արևմուտեան
թեան փարաւոններուն ժամանակ,
այսինքն իսրայելացոց եգիպտոսէն ե-
լալէն յառաջ կամ ճիշտ նոյն ժամա-
նակները, (եթէ Ս. Գրոց այն ժամանա-
կի փարաւոնը Ռամէս³ նոյն է ընդ
Ռամէսի Գ, որուն յիշատակարանքն
ամենուն ծանօթ են այժմ), էին Հա-
յաստանի լեռանց յարեթական ցեղէն
սերեալ ժողովուրդը։

Արդ այս սերտ յարաբերութիւնը
պատմաբանօրէն մեկնելով կրնան զի-
նուորական ալ եղած ըլլալ, բայց հա-
ւանականագոյն է թէ հայ ազգին և
աշխարհին հետ ունեցած վաճառակա-
նական հաղորդակցութիւնը կը նյա-
նակեն, որ անմիջական հետևութիւն
կրնայ համարուիլ նոյն իսկ զինուորա-
կան յարաբերութեանց։ Մանաւանդ

եթէ ըստ վկայութեան Հերոդոտոսի,
Միջագետաց հիւսիսային մասն ևս
անցատին 'ի վաղ ժամանակաց Հայոց
կը վերաբերէր։

Արդի քննադատութիւնն՝ զՊետոս-
տրիս իբրև պատմական անձն չի ճանչ-
նար, և ոչ իսկ անոր աշխարհակալու-
թիւնն մինչև 'ի հիւսիսային սահմանա-
ծայրս Հայաստանի, այսինքն է անդր-
քան զՄուքիլեան և Կովկասու լեռնե-
րը։ Այլ մանաւանդ եգիպտական յի-
շատակարանաց վրայ հաստատուած՝
գիւցական անուան տակ ծայտեալ ու-
րիշ թագաւորներ կը ցուցնեն. այսինքն է
Թութմէս Գ, որ Միջագետաց կողմէն
Ռութեններուն տիրելով Ռեմենինե-
րուն⁴ կամ Արմեններուն վրայ կ'ար-
շաւէ Ռամսէս Գ, Սեթոս Ա և Ամենոփ-
րիս Բ։

Այսմ մասին թող բնու չլարմանան
վերծանողը, թէ ինչպէս եգիպտացիք
և Հայք անբաւ խորոցաւ իրարմէ ան-
ջատուած՝ կրնային երբեմն սերտ վե-
րաբերութիւն ունեցած ըլլալ։ Վասն
զի պատմական հաւաստիք է այս և
այնչափ գիւրըմբռնելի, որչափ են Մա-
կեդոնացոց՝ Հնդկաց հետ ունեցած
վերաբերութիւնքն, և Հռովմայեցոցն
ընդ Կովկասացիս։ Դարձեալ ինչպէս
այժմ և կրիկեցոց ժամանակն՝ այսպէս
նաև Արշակունեաց և Հայկազունեաց

1. Այս անուան կամ Ժողովուրդէն մասին
եղած դժուարութիւնը՝ զոր յիշէ և Ամեդս (Կել-
Դ. 3) Ռեմս կոչելով, իսկ Արիւղաս և Սիմա-
քոս Արիւ կամ Արիւն կը թարգմանեն, և այլ
թարգմանիչք Արիւն, դեռ բողոքովն լուծուած
էն։ Արդ բանասիրաց ոմանք Փ. Շմիթի հետ
զՀայս կը հասկնան. իսկ այլք՝ արաբացի ցեղ
ինչ կը համարին։ Սակայն մենք որ առանց
բացարձակ կուսակցութեան և իբրև ճշմար-
տութիւն մը մեք բերինք, աւելի հաւանական
է կ'ըսենք Արմենիա բնակող ժողովուրդէն վե-
րաբերել, որուն պատմական ժամանակներն,
թագաւորական հորատութիւն, լեզուն և աշ-
խարհը, ըստ բաւականին ծանօթ են և կից ընդ
Միջագետաց, քան ուրիշ կարծեցեալ ժողովուրդ-
դեանը, որուն ոչ ծագման, ոչ ազգագրական
թեան, ոչ թագաւորական հորատութեան, ոչ
լեզուին և ոչ իսկ պատմական ժամանակաց մա-
սին մարթ է գտնել աւանդութիւնս ինչ, առ հին
պատմագիրս և կամ 'ի սեպտակ արձանագրու-
թիւնս։

1. Հերոդոտոս. Բ. գլ. ՃԱ. էջ. 179։

2. Փլ. Շմիթ. հին. պատ. արև. ազգ. էջ 101։

չընաններուն մէջ անկարելի էր որ Հայոց վաճառականներն յեգիպտոս իսկ տարածուած չըլլային, քանի որ աւելի բարդաւածք էին:

Սակայն թէ որչափ կրցան յառաջ երթալ աշխարհակալք եգիպտոսի՝ և թէ վախճանն ինչ եղաւ, այս է անստոյգ կէտն՝ և անլուծանելի հանգոյցը մեզի համար: Ինչպէս երբայեցւոց, փրնիկեցւոց և Արգոնաւորդաց՝ այսպէս նաև եգիպտացւոց ժամօթ էին խաղտեաց, փասիս գետոյն, Կողբիսի և Կովկասու տիեզերահաչակ հանքաց բովերը, ուր Մեմնոն իսկ զրկուեցաւ՝ ի մեծէն Աղեբսանդէ: Ուրեմն եգիպտացւոց վաճառականական յարաբերութիւնքն որոնց բուն պատճառը վերջէն պիտի զուրցնիք ընդ հիւսիսաբնակ կողմանց, համաձայն ըլլալով հին պատմութեան կամ Հերոդոտոսի աւանգածին և արդի քննադատութեանը, պէտք էր որ հայ ժողովրդեան հետ աւելի սերտ եղած ըլլար: Վասն զի պատմութիւնն զՀայս ծագմամբ հնագոյն կը ճանչնայ և քաղաքականութեամբ բարդաւած քան զամենայն հիւսիսարեւելիս: Արդ եթէ եգիպտացւոց վաճառականական երթևեկութիւնք ստոյգ էին ընդ Հայաստանի, այսպէս նաև ստոյգ պէտք էին ըլլալ Հայոց յարաբերութիւնքն եգիպտոսի հետ, իբր անմիջական հետեանք և արգասիք յարաբերութեանցն առաջնոց, նախապատմական ժամանակաց մէջ: Եւ այս վաճառականութիւնն ի սկզբան յամաբային ճամբով կ'ըլլար ըստ վկայութեան Հերոդոտոսի՝ և Հերէնի:

Ուրեմն հին և նոր յիշատակարանաց այդ հաւաստիքը ձեռքբերին ունենալով իրրե թել ինչ արիադնեան, կրնանք առանց սխալանաց յառաջ խաղալ նախապատմական ժամանակի պատմութիւնը պատող անստուգութեան և բազմապիսի չփոթութեանց մէջ, և ըսել, թէ երբ գեռ երայական ժողովուրդը՝ եգիպտական ծանր գերութեան մէջ կը հեծէր, և հինաւորոցն Տիւրոսի և Սիդոնի պէս մեծահաչակ չահաստաններն կը փայլէին, Հայք իրրե զուգակից և ընկերակից նոյնն և կամ իրրե հարկատու ժողովուրդ, որ աւելի հաւանական կ'երևի, իրենց այլ և այլ վաճառուց հետ՝ ոսկւով, պղնձով և նիսեան ձիերով ևս փարաւոններուն կառքերն և հեծեալազօրքը կը բազմացնէին. ինչպէս յետոյ ըստ վկայութեան Հրէից գրոց և Հերոդոտոսի՝ կը ցնծացնէին Սողոմոնի, Տիւրոսի, Սիդոնի և Բաբելոնի աշխարհահանդէսներն, և Պարսից միհրական տօնավաճառքը:

Հայկազունեաց, այսինքն Արարատայ և Աբանաղեան թագաւորութեանց ժամանակն, անոնց վաճառականութիւնն ընդ Պաղեստինացոյ՝ հաւանական կ'երևի, ինչպէս էր ընդ փրնիկեցւոց և Ասորեստանեայց, ըստ աւանդելոյ Հրէից գրոց և Հերոդոտոսի: Արդարև ի նկատի ունելով Սողոմոնի աշխարհածանօթ մեծազօրութիւնքն և բազմազանձ հարստութիւնն աստի, և անաի փրնիկեցւոց ծագումն և ինչ ժողովուրդներէ կազմակերպին, կ'ըսենք թէ Հայոց վաճառականական

1. Եգիպտացւոց Մէրիս թագաւորին համար կ'ընէ Հերոդոտոս. Բ. գիրք, գլ. ՃԱ. էջ 179, (թէ Արարական ծոցէն ելելով իւր նաւատորմը զուր կը տիրէ Եգիպտոսի եղեղն բնակող ժողովրդը, կը խաղայ միջև ցծոյն, ուր չէ մարտնաւարկել: Այս պատճառաւ յեգիպտոս վերագաւառով յետոյ ցամաքէն սկսաւ Հայաստանի վրայ երթալ: Հասնելով ի Փասիս գետ՝ առնոց մի մասը հոն թողուց, երկրին վաճառքը յեգիպտոս զգնելու համար: Արդարև յայտնապէս կը տեսնուի այս պատմական աւանգութեանն, եթէ չնչէ այլ ընդ այլոյ պատմաւ, (թէ եգիպտացւոց ժողովրդական աւանգութիւնն Հայաստանի հետ ունեցած առևտրական մեծարկ

ք՝ աշխարհակալութիւն փոխած է վիպտան. օրէն: Ուրեմն այսպէս ալ Հայոց եգիպտոսի հետ ըրած վաճառականութիւնն ցամաքէն եղած է: Վասն զի նախ Հայաստան ցամաքային երկիր ըլլալով և նաւարկութեան արուեստին գեռ զիւրացած չըլլալուն պատճառաւ, շատ բնական էր Հայոց պէս անդէրդպութեամբ ծաղկած ժողովրդեան, որ կարաւանօք ընէին. Բ. Հերէն կը վկայէ (թէ Փրնիկեցիք, նախնաբար ցամաքային ճամբով վաճառականութիւն կ'ընէին եգիպտոսի հետ, ինչպէս Յակովբայ որդւոց կարաւանօք յեգիպտոս ինչպոն պատմութենէն իսկ կը տեսնուի: Այսպէս ուրեմն և Հայք:

գործակցութիւնն ևս կապակցեալ էին անոնց հետ, որոնք (Հայր) այն ժամանակի հիւսիսային ազգաց մէջ՝ բարդաւաճք էին և համեմատութեամբ քաղաքականացեալք։ Բոլորովին և պատմական հաւաստեօք չէ մարթ մերժել Հայոց վաճառականական գործակցութիւնը ընդ փռնիկեցւոց 'ի Պաղեստին՝ առանց միւրժելոյ զտորեւնոց։ Թիւն բովուցն հիւսիսակողմանց 'ի կարեոր և յանհրաժեշտ պէտս հարաւայնոց։

Ուշ դնենք այս հետեւեալ պատմական վկայութեանն և տրամախոհական եզրակացութեանը։ Նախ ականաւորն Պոսիդոնիոս և Ստրաբոն¹ կ'ըսեն, թէ Ուրադացիք, Սիբոնացիք և Տիւրացիք՝ յԱրմենիայեան, յԱրաբացւոց և յԵրեմբացւոց կազմակերպեալ գաղթականութիւնք կամ վաճառականաց ընկերութիւնք էին իսկզբան 'ի վերայ Միջերկրականի։ Այսմ կը միաբանի իւր 'ի նորոց Միքայելիս², Բ. փռնիկեցիք մասնաւոր ազգութիւն մի չըլլալով, ըստ կարծեաց դիւնականաց ոմանց ևս և հնոց, այլ արդի Զուիցերիոյ նման այլատարր ժողովրդոց խառնուրդ մը։ Բընականապէս չէին կոչեալ անգոստի միապետութիւն ինչ ձեացնել, այլ իւրաքանչիւր քաղաք՝ առանձին իշխանութիւններ կը կազմէին իրարմէ անկախ, և երբեմն նոյն իսկ ռեսերմիթըշնամի միմեանց։ Ընդհանրապէս չըլլալայ ազգաց վարձուոր զօրքերովը կը վարուէին, ըստ վկայութեան փռնիթի³։

Գ. փռնիկաստան նոյն իսկ առ Գիրամաւ (1130) ամենածաղկեալ և զօրաւոր ժամանակն, կը պարունակէր Տիւրոսէն ցԱրատոս ձգուած երկիրն, որուն երկայնութիւնն էր հարաւէն զէպ 'ի հիւսիս՝ 30 փարսախ, և լայն-

նութիւնը 8 փարսախ, կ'ըսէ Հէրէն¹։ Ուրեմն այսպիսի փոքրիկ ժողովուրդն որչափ հարուստ, ճարպիկ և բազմամարդ համարելու ըլլանք այն ժամանակ, դարձեալ միշտ անհաւատալի կ'երևի թէ միայն մատակարար եղած ըլլայ Սողոմոնեան մեծագործութեանց։ Ուր թողունք ապա անոնց աշխարհիս ամեն կողմ ընդ ծով և ընդ ցամաք ընթանալն և ամենուրեք յիշատակներ թողուն։ Այս արդարեւ կամ չափազանցութիւն մի համարելու ենք պատմւչաց և կամ կայ իր ինչ խորհրդական զոր ժամանակն և պարագայք մեզմէ ուղած են ծածկել։ Ըսել կ'ուզեմ թէ հաւանօրէն 'ի ձեռն դրացի ազգաց կը գործէին, ինչպէս կը տեսնուի թագաւորութեանց գրքերէն և Յիվսեպոսէն։

Իրաւընէ ինչպէս թի տարակուսինք այդ վաճառաշահ ժողովրդեան և անոր ընծայեալ գործունէութեան վրայ, եթէ ըստ վկայութեան Յովսեպոսի² միայն Լիբանանու գործաւորաց թիւն 183,000ի կը հասնէր, և նաւերով եկած ոսկւոյն չափն էր 666 տաղանդ, առանց հաշուելու վաճառականներէն առնուածն և Ասիոյ իշխանաց ընծայքը։

Ուստի այս և ասոնց նման ուրիշ պարագաներ 'ի նկատի ունելով, շատ հաւանական է կարծել թէ ինչպէս Լիբանանու կամ փռնիկեցւոց գործաւորաց և քարահատաց, այսպէս ալ վաճառականաց մի մասն Հայոց, թովլելի, և Կապադովկեցւոց վաճառականքն ըլլան։

Հերակլեսի արշաւանքներն Միջերկրականի կղզեացը մէջ, 'ի Սպանիա և յԱփրիկի, ըստ արդի քննադատութեան գիտնոց իրեն ծովային վաճառականութեան և ցամաքային գաղթականութեանց ստոյգ ձեռնարկութիւններ ընդունելով, այնուհետեւ կ'ըսենք թէ պատմական հաւաստիք մը կը հաստատէ մեր վերոյիշեալ ենթադրութիւնը, այսինքն թէ փռնիկեցիք իւրացընէ յԱրաբացւոց, յԱրմենիաներէն, յԵրեմբացւոց և 'ի Մարաց կազմակեր-

1. Գիրք. ժՁ. Էրէս 1131։
2. Spicilog. geograph. Hebr. exter. vol. 1. p. 1162։
3. Այս գիտնականը իւր Հին պատմ. ազգ. էջ 661 կ'ըսէ թէ Տիւրոսի նաւաստեաց և զօրաց մէջ կային նաև ուժեղ լեռնաքնակք 'ի բարձր Հայոց։

1. Գաղ. և ժմեկ. ազգ. հտ. Բ. ԳԼ. Ա. էջ 7։
2. Նախ. պատմ. հտ. Բ. Գիրք Է. էջ 372։

պեալ ժողովուրդը էին, և թէ գաղթականութեամբ տարածեցին իրենց վաճառականութիւնն հարաւային արեւմտեան աշխարհաց մէջ, յանուն Հերակլէսի գաղթականութեան սոսկ անձնաւորութեանը կամ նշանադրոյմին, թէպէտ և արդի գիտնականաց շատերն այլազգ կը մեկնեն զանուանա ազգացդ:

Սալուստիոս (Յուգ. 18) ըստ վկայութեան թագաւորին Յուպայ ամենահին աւանդութիւն մը մէջ կը բերէ Նումիդացւոց և Մաւրաց կամ Մաւրիտանացւոց ծագման մասին, որ կ'ըսէր, թէ Պարսիկք, Արմէնիք կամ Հայք, և Մաւր կամ Մեդացիք, որք առաջնորդութեամբ Հերակլէսի անցած էին 'ի Սպանիա, ապա ժամանակաւ յառաջեցին յԱփրիկէ, և ծագումն ունին Նումիդացւոց և Մաւրաց կամ Մաւրիտանացւոց, որ Մեդ կամ Մաւր արմատականէն յառաջ կու գայ:

Այս աւանդութիւնն ոչ միայն յարեմուտա, այլ և բոլոր արեւելեան ազգաց մէջ կենդանի կը պահուէր: Մ. Խորենացի որ թերեւ և ոչ իսկ Սալուստիոս կտրգացած է, իւր Ա. գրոց ժիժ զլիսուն մէջ կը յիշէ մի և նոյն աւանդութիւնն, Դանձեմի գտնուած հին արձանագրութեան մ'առնելով, որուն կը համաձայնի տպա Պրոկոպիոս 'ի Բ. զիրան վանդալաց:

Մաւր արմատականին բանասիրական մեկնութիւնն, որ ստուգաբանելով կրնայ հաւասարիք համարուիլ այն ժողովրդական աւանդութեան ստուգութեանը, օրինակ մը մէջ կը բերէ Պ. Լէօտիէ, Մ. Խորենացւոյ և Հայոց պատմութեան վրայ յօրինած բանախօսութեանը մէջ, զոր ընթերցաւ յամին 1838 պատմական յանձնաժողովին ներկայութեամբը, ըսելով թէ Պրէդոնեւրու և Կելտաց ծագման մասին ամենայն կերպ ենթադրութիւններ և ընդունայն ճիգ հնարելէն յետոյ, բանասէրք, որ մը մտածեցին հարցընել Կալլէսի բնակչաց, թէ ինչպէս կը կոչուին: Պատասխանեցին թէ Բիւնի: Ուստի մէկէնիմէ կ'իմրաւոց մերձեցուցին այդ

բառը: Ապա անցան Տակիտոսի մէկ յիշատակութեանն, որ կ'ըսէ թէ Կիմերացւոց լեզուն նման է Բրիտանացւոց լեզուն: Եւտոյ մի և նոյն Պոսիդոնիոսի վկայութիւնը մէջ բերուեցաւ, զոր քիչ յառաջ յիշեցինք, որ կ'ըսէ թէ Կիմերացիք, և Կիմերիացիք մի և նոյն ազգէն էին: Այսպէս ուրեմն 'ի Բրիտանիոյ անցնելով 'ի ծովն Պալլիկ, և Պալլիկ ծովէն յափունս Եւքսինեան Պոնտոսի, և հարցընելով զԲարտոս կամ Բրաւադիա, իմացան, թէ ոնոնք և անոնց հայրենակիցքն յԱսիոյ գաղթած էին: Մէկ բառով մը գտնուեցաւ այնպիսի անակնունքի ճշմարտութիւն՝ որ գեռ մէկու մը մօրէն չէր անցած: Բիրաւ, Հայոց ոչ միայն Տիրացւոց հետ բրած վաճառականութիւնն յիշատակուած է եղեկիէ՛լ՝ մարդարէն, զոր և Սարաբոն² կը հաստատէ, այլ նոյն իսկ ընդ Պաղեստինացւոց և Միջագետաց, եթէ Հրէից միւս աւանդութեանցն և թագաւորութեանց գրոցն ու զնելու ըլլանք:

Ոփիր կամ Սովփեր³ գաւառին ընտիր օսկին, որ 1500էն արդէն ծանօթ էր Հրէից և Հնդամատենի հեղինակին, որուն համբաւն և նոյն իսկ փայլը յեզրկատոս եղած ժամանակ լսած և տեսած էին անշուշտ, Մովսէս իբրև հնադրոյն աւանդութիւն մի և պատմական հաւաստիք՝ մէջ կը բերէ:

1. Իէ. Դուրա. 14:

2. ԺԱ. Գիրք. Էջ 558, 587:

3. Ի տարածայնութենէն այլ և այլ թարգմանութեանց Ս. Գրոց, որոնց ոմանց մէջ Սովփեր գրուած ըլլալով և ոմանց Ոփիր, բանասիրաց ոմանք 'ի Հնդկիս համարեցան զայն: Սակայն մենք առանց ժխտելու գոյութիւնն Ոփիր առեւան 'ի Հնդկիս, կ'ըսենք թէ Մենդոց գրոց Սովփերը կամ Ոփիրն՝ Բարձր Հայոց արեւմտեան և իսպոտաց սահմանակից գաւառն ևս կրնայ համարուիլ: Վասն զի Սովփէս դրախտին և անոր գետոցը նկարագրութեան մէջ Փասիս կամ Փիսոն գետին քով կը գնէ: Իսկ որովհետեւ այժմ ևս նոյնպէս կը գտնենք, և Ալպիի հետ արդի աշխարհագիրք առհասարակ կը հաստատեն թէ Դրախտին տեղն 'ի Հայաստան եղած է Իրաւդընէ և ոչ Բաղէ: Բ. որովհետեւ Սորաթոն, Գիւգոր Սէկ. Գիրք Դ, Հերոդոտոսի ԳԼ Խ, Կալմէթ և այլք այնպէս կը հաստատեն, բայց միայն անուանց փոքր ինչ աղաւաղութեանը. այսինքն է, մեկը Սիսերթիա, կ'ըսէ, Դիւսը Սիսար, ոմն՝ Սաբեր և այլ սմն՝ Սաբեր:

Հայք եւս կարծուի թէ Արարատ գաւառին եւ խաղտեաց բովերէն հանած միտաղաց հետ կը զրկէին նաև մարմուրիոն, զտուտակ եւ զգահանակ ըսուած քարերն, եւ զպատուական ձիւս եւ զճորիս տանէին 'ի վաճառ եւ ընծայ: Այս եւն թագրութեանս հաւատարմք են արգարեւ Յովսեփոսի¹ այս խօսքերն, որ կը վշայէ թէ երբ Սողոմոն ըմպուց տաճարի շինութիւնը, ամենայն իշխանք եւ թագաւորք, ըստ իւրաքանչիւր բերոց աշխարհին² ոսկեղէն անօթներ, ակունքներ, անուշահոտ իւղեր, կառքեր եւ ձիւր, եւ ջորիներ կ'ընծայէին անոր, այնպէս որ իւր ունեցածին վրայ աւելան 400 կառք եւս եւ անթիւ երկվարաց բազմութիւնք: Սակայն ինչպէս թորգումայ տանը կամ Արարատեան թագաւորութեանն, այսպէս ալ անոր հողի վրայ սնած ամենազեեղեցիկ կենդանաց համբան Հրէից ամենուն ծառնօթ ըլլալով, ըստ վկայութեան Մարգարէին³, անոնցմէ աւելի յարգի բնածաներ չէին կրնար ընել հայկազունի թագաւորք մեր եւ բոլոր Արմենիոյ նախարարքն:

Հայոց՝ փռնիկեցւոց հետ ունեցած վաճառականութիւնն, որչափ որ եղեկիէլ ընտիր ձիւրու եւ ջորիներու յիշատակութեամբը ժանուցանելով կ'անդնի, սակայն ամենահաւանական է թէ այս հետևեալ վաճառուց տուրևառութեամբն եւ կէտերով եւս նշանաւոր էր: Նախ՝ փռնիկեցիք ծովային վաճառականք ըլլալով, գիւրաւ չէին կրնար ցամաքային ճամբով հիւսիսայնոց հետ հաղորդիլ. ուստի այն ժամանակի զօրաւոր միջնորդն եւ անմիջական հաղորդիչը՝ Հայք էին: Արդարեւ, Փղոսն Հայոց, Կեսարիոյ եւ Միջագետաց եւ անոնց սահմանակից հայ վաճառականքն կը լեցունէին անոնց պէտքերն: Հայք իրենց ձիւրու, ջորիներու, արջառի եւ ոչխարի հօտերուն հետ 'ի միասին՝ կը տանէին 'ի վաճառ, նաև աղ, բորակ, որդան կտրմիր, հայկաւ, ներկ, արմոխս, ընդե-

ղէնք, ցորեան, գարի, եւ խոտ, որոնց մեծապէս պէտք ունէին փռնիկեցիք: Բ. Հայք բաց 'ի ցամաքային վաճառականութեան զոր առնէին ընդ Տիւրացւոց, կը յաճախէին նաև Միջերկրականի եւ Հնդկային ծոցին մէջ գտնուող ժողովրդոց հետ եւս 'ի տուրևառութիւն վաճառուց: Գ. Պարսից, Լիւգացւոց եւ Ասորոյ հետ՝ նոյնպէս եւ Հայոց զօրք ունենալն 'ի Տիւրոս, որոնք ըստ վկայութեան Հրէեի եւ Փ. Ծմիթի մէկ կողմանէ նաւարկութեան կը պարապէին եւ միւս կողմէն՝ զվաճառս 'ի հինից կը պաշտպանէին, նշան եւ թէ այս գծիս վրայ արտաքին ամեն շահաստաններն աւելի, Տիւրան էր հայութեամբ լի. եւ անտի կը տանէին նաւուք զվաճառս իւրեանց յազգս հնաւորս: Եւ իրաւցնէ Տիւրոս գտնուող վաճառականներն ոչ միայն պատուականութեամբ վաճառուց հիւսակողմանց, այլ նոյն իսկ փարթամութեամբ եւ պատուով նախաժառանգ կը համարուին: Եղեկիէլ, յետ յիշելոյ զԹորգոմեան ազգս եւ Միւնոյ եւ աղբանազեան վաճառականքն եւս 'ի մէջ այլաղան վաճառուցոց, ապա այսպէս կը յաւելւոյրդան Տիւրոսի. « Գաղաք պատկեալ, որոյ վաճառականքն են իշխանք, եւ վաճառողքն են պատուակաւ նազդիք երկրի »:

Երկրորդ շահաստան հայ վաճառականութեան 'ի փռնիկաստան, էր Պալմիրա: Առտ կու գային Հայք՝ Թովքի եւ Մոսորայ վաճառականաց հետ, որք ըստ Ստրաբոնի երբեմն ազատ երբեմն ալ հայ իշխանաց ներքե կը կառավարուէին կարաւանօք ածելով 'ի կապաղովկիոյ, յԱրիաբենաց 'ի Կոլքիսէ եւ հանքայ կովկասու՝ զպղինձ եւ զանագ: Վերջին վաճառքին համար կ'ըսեն բազումք ընդ Փ. Ծմիթի, թէ հարաւային աշխարհաց մէջ չէր գտնուէր, այլ հիւսիսակողմանց միայն ունէին: Երկրորդ փռնիկեցւոց

1. Միջագետաց այս մասն նշանաւոր էր անգղաթիւն 'ի վաղ ժամանակաց Հայոց արարուածովք, ըստ Ստրաբոնի ԺԶ, էջ 1081. Իսկ յետոյ Տիգրանայ Բ գաւազանի ներքե աւելի եւս հըռշակուեցաւ:

1. Նախ. պատմ. հտ. Բ, Գիրք Է. էջ 406:

2. Եղեկիէլ գլ. ԻԷ. 14:

վաճառականութեան սկզբնաւորելուն և բարդաւաճման շարժառիթն՝ այս եղած կը համարին, վասն զի ամեն ազգանոր պէտք ունէին՝ մանաւանդ ՚ի հընունն :

Իսկ Եփրատայ և Տիգրիսի ափանցը վրայ գտնուող այս բազմաթիւ քաղաքացի շատերուն մէջ, ծաղկած էր Հայոց վաճառականութիւնն :

Դիողորոս Միկիլիացի, որ թերևս իսկ ակնատես եղաւ այս վերոյիշեալ քաղաքներէն շատերուն և քաջահմուտ է սրեկեան իրաց, վկայ կ'արձանանայ հայ վաճառականութիւնն ըսելով, « Բայց Շամիրամ² զայլ ևս քաղաքս կառոյց առ Եփրատաւ և Տիգրիսի, ուր վաճառատեղիս սահմանեաց ՚ի նոսա . որք վաճառս ՚ի Մարաց (Հայոց), ՚ի Բարեղաքենոյ, և յամենայն մերձակայ կողմանց բերեն ընդ գետս, որք բազմօք դիւրացուցանեն զճանապարհս վաճառականաց, որով մերձակայ տեղիք գետոցս բազում, բազմահարուստ վաճառատեղեօք ճոխացեալ կան » :

Բայ ՚ի մերձակայից բառէն, յորում կ'իմացուի նաև Հայաստան, որ

1. Ըստ Պաղոդոսի և ըստ հայ Հերոդոտոսի են՝ Բրիսոս, Ելեգիս, Գասիրա, Գորսա, Թալինա, Արմաւուրա, Արաքսատա, Նաքսուանա, Զաթուա (Աթուա) Տրիսոս Զորիգա, Սանա, Բրիգակա, Տարանանա, Զորգոհրա, Կուբինա, Կոնան (Կոթանա), Տաքուա (Կաքուրա), Քոլուա, Սոգոհրա, Փաւսիւա, Փաւգանա (Փաղաւա) Զարուանա, Կիտամն, Անարիոն, Սիգուա, Գերուա (Տերուա), Զուրզուրա (Զուրզուա), Մաքուստանայ (Մատուստանայ), Ատտականայ (Ատտականա), Տարինա, Բախարիգա, Բարիլա, Սաւաանա, և Ողարա (Աղորա) հիւսիսային բաժնին մէջ : Իսկ հարաւային բաժնին Արտինի (Արգինի), Թոմպաիս, Կորինէա գաւառաց մէջ էին, ինչգերտա (Ելեգերտա), Մաղար, Անդուա, Սիտա, Բելշանիա, Սելգիա, Թոմպաիս, Կոլքիս, Սիւաանա, Արսամուստա, և Կորա : Թարեկեան բաժնին մէջ էին Նշանաւոր քաղաքները Փասիկա (Տասիկա), Փոլոս, Մէլա, Իուանա, Գոլիմա, Տերեբիա, Գափաւա, Կապուտա, Արտեմիդիա (Արտիմիդիա), Թերալանի, Սիպր, Փերեստիս, Տիգրանակերտ, Սարգիւնա (Սարգիւնա), Կուրա, Տիգրանսանա (Տիգրանամա), Արաագիգարտա, և այլ 33 քաղաքք :

2. Ըստ Հնոց սովորութեան, զոր այլուր ցուցինք, պատմիչ Շամիրամայ կ'ընծայէ այն քաղաքացիները. Բայց իրօք այնպէս չէ :

կից էր Ասորեստանի և Ասորոց, և այն քաղաքներէն շատերը իրեն կը վերաբերէին. նոյն իսկ Բարեղաքեանոյ և Մարբառերու կիրառութիւնն յայտնի կը ցուցնեն թէ թէպէտ և յաւետ արեւելեան Ասիոյ, բայց աստ աւելի Հայոց վրայ առնելու է պատմիչն խօսքը յետագայ պատճառներով : Որովհետև նախ Դիողորի Բարեղաքին ըսածը՝ Պլինիոսի¹ Բարեղք կոչածն է, որ մեր Պարսկահայոց Թրափի գաւառին հետ նոյն կրնայ եղած ըլլալ, և Յոյնք ինչպէս ուրիշ շատ անուանք այսպէս ալ զայս՝ աղաւաղած են : Բ. Մարք ամենահեռուէն աշխարհաւ յեփրատէն՝ ուստի չէին կարող նաւարկել անոր մէջ. և եթէ նաւարկելու ալ համարինք, հարաւէն դէպ ՚ի հիւսիս պէտք էին նաւարկել. իսկ այս ոչ միայն ջրոյն ընթացից այլ նոյն իսկ պատմութեան հակառակ կ'ելլէ : Վասն զի Հերոդոտոս՝ որուն կարծիքն այժմ գրեթէ հասարակաց կարծիք դարձած է, Եփրատ գետոյն միջի նաւանա վաճառականութիւնն որոշակի Հայոց կ'ընծայէ, և կը հաստատէ թէ այն գետին ընթացից հակառակ չկարենալով նաւարկել, ցամաքէն ետ կը դառնային :

Սակայն ըստ վկայութեան նորին իսկ Հերոդոտոսի և Ստրաբոնի Թամիսական կամ Թափաք² որ յԱսորիս, և Բարեղոն յԱսորեստանի, ՚ի սկզբանէ ՚ի վերէն բուն շահաստանք հայ վաճառականաց, Հայք առատութեամբ կը բերէին ընտիր գինի, զոր ամ յամէ կը հասցընէին Գոլթին, Արարատ և Շալաշէն գաւառները, և կը տանէին նաւուք ՚ի վաճառ : Բարեղոն՝ Սլենակալին ցամառն բաժակը դեռ.³ չի ըմպած :

1. Գիրք Զ. 15 :

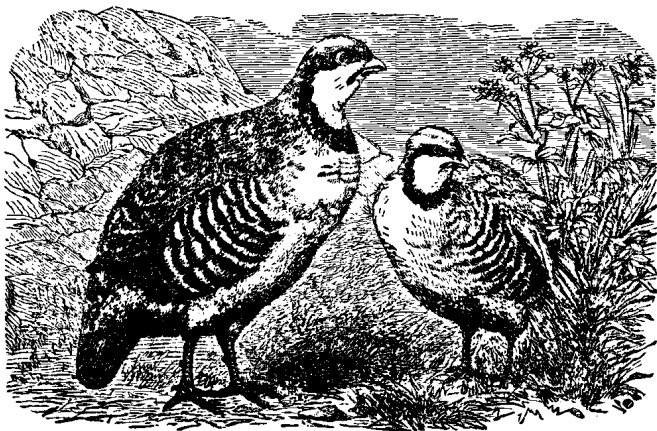
2. Թագաւորութեան Դ. 24 Թուահամարին մէջ յիշուած Թափաք քաղաքին հետ նոյն կը համարուի, յորում կ'երթային Սողոմոնի նաւերն՝ Ոփրի (Հայաստանի Սբեր գաւառին և հիւսիսակողման հանքաց) ոսկին առնելու համար :

3. Դանիէլ Է. գլխուն մէջ և Քանեփոն ՚ի Խրան Կիւրոսի, միայն կը հաստատեն թէ նախընթաց գիշերն, յորում պիտի առնուէր Բարեղոն ՚ի Արարոս և հիմնադրուէր Կործա :

կիպրեան բաժակէն աւելի կրնանք ըսել թէ Հայաստանի անուշահոտ և եօթնամեայ գինիներով կը կատարէր իւր ցնծութեան և հարսանեաց տօներն, որոնց համար Հերոդոտոս, Քսենոփոն, Պլինիոս, Ստրաբոն, և ՚ի տոհմայնոց Մ. Խորենացին և Ղազար փարպեցի կ'ըսեն թէ սքանչելի էին իրացընէ, և թէ Ասորեստան չէր կարող մատակարարել յինքնէն:

Հայ ազգին և աշխարհին վերաբերութիւնքն Ասորեստանեայց հետ ամենասերտ ըլլալով, կարելի բան չէր որ

միայն գինով լմննար անոր վաճառականութիւնն, թէպէտ և ըստ Հերոդոտոսի՝ զայն իբրեւ գլխաւոր և ամենառատ վաճառքն իսկ համարելու ըլլա՜նք: Հերոդոտոս և ՚ի նորոց Հէրէն (վաճակ. և քաղ. արհ. ազգ. հտ. Բ. էջ 256). կ'ըսեն, թէ Հայոց վաճառականութիւն ընդ Բարեշնի՝ էր իրացընէ արտաքոյ կարգի: Հայք ասկէ ալ մեծ ծառայութիւն չէին կրնար մատուցանել Ասորեստանեայց: Սակայն ասոնք ընդ հակառակն զեղծանելով՝ ածէին պիտի շուտով զկործանումն քաղաքին մեծի: Վասն զի այդ

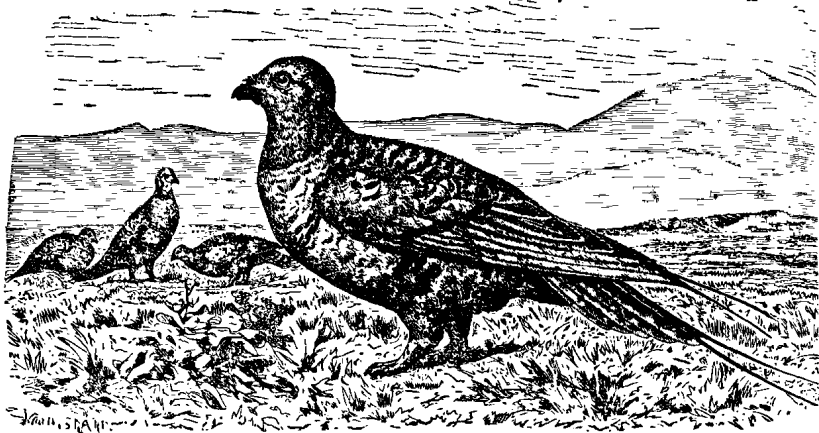
Կարա թռչունք:

անթիւ բնակչօք խուլուած երկիրն (Ասորեստան) անբարեբեր ըլլալուն պատճառաւ, ստիպուած էր իւր գանձը դրկել ՚ի Հայաստան, ոչ միայն իւր կենաց ամենայն կարեւոր պիտոյքն հոգալու համար, այլ և շաղկապով ընդ ազգս բազումն, զորս գլխոյն այն քաղաքաց առինքն կը ձգէր միշտ բազմութեամբ: Ասորեստան դաշտական երկիր ըլլալով՝ բնականապէս անհրաժեշտ պէտք ունէր փայտի: Այս պէտքը կը լեցընէին

Հայաստանի անտառախիտ մայրիքը՝ զորս հոչակեն Քսենոփոն, Կուլնաիոս և այլ մատենագիրք Հռովմայեցւոյ և տոհմայինք մեր: Եւ Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ այս երկիրը (Սրմնիա) ոչ միայն նշանաւոր է անտառախիտ լեռանց շրջութաներով, որոնք մեծաւ մասամբ անոր երեսը կը բռնեն, այլ և հիւսիսային Միջագետով¹, որ հոչակաւոր է իւր բարեբերութեամբք:

1. Իրացընէ ասկէ ալ անժխտելի վկայութիւն չի կրնար տալ մեր Հայկազունեաց Թագաւորութեան անկախ միապետութեանը մասին նոյն իսկ առ Երուանդեան Տէգրանաւ, ինչպէս նաև հայ Հերոդոտոսի աւանդածին՝ ընդ-

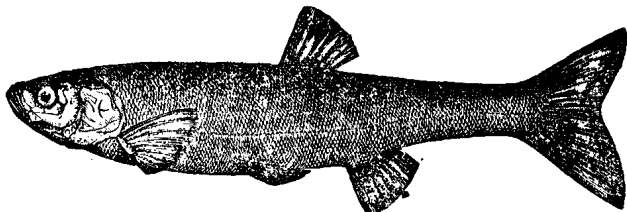
նուէր, Բագրատար արքեպիսկոպոս անուշահոտ գինիներու և շուրջառութեամբ կ'անցընէր Ասորեստանեայց մեծամեծներուն հետ:

Տեսակ կաքաւ թռչող (Syrrhaptes paradoxus).

Հայաստանի ազգի ազգի հաւուց բա-
զմութիւնն որ մինչև ցայսօր աշխարհի
մէջ հաշակուած է, մեծահաց և բազ-
մախորտիկ կը յարգարէին Նաբուգո-
դոնոսորներու և Ասորեստանի մեծա-
մեծաց սեղանը: Նշանաւոր էր նոյն-
պէս տառելի կամ ապխտած ձկան վա-
ճառականութիւնը, զոր յիշեն և արև-
մտեան պատմիչը:

Դիողորի՝ Սիկիլիացոյ վկայութեանը
վրայ հաստատուած, կ'ըսենք թէ Հայք
նաւերով կը տանէին 'ի Բաբելոն Արա-
րատայ վէմ քարերն (մարմարիներ),
զոր յիշէ և Ոգաթանգեղոս՝ ըսելով Տըր-
դատայ համար. « Ի գլխոյ լեռնէն
(Մասեաց) առեալ վէմն, արաստոյս,
անտաշո, անկոխո, յաղթո, ծանունս
և մեծամեծս » որոնց երկայնութիւնն

Տառելի ձուկն վանայ լճի. (Cyprinus Carpio).

էր 130 ուրբ իսկ լայնութիւնը 25 :
Եւ հմտագոյնն 'ի տոհմային արդի մա-

տենագիրս, կը յաւելու թէ բոլոր նի-
նուէի և Բաբելոնի հրաշակիրաբը Հա-

գէմ Քսենոփոնի : Վտան զի կամ այն է թէ
Հայք 'ի սկզբանէ 'ի վեր տիրած էին Միջագե-
տաց այն մասին և կամ Հերոդոտոսի ժամա-
նակը կը տիրէին: Իսկ արդ եթէ ըստ վկայու-
թեան յոյն պատմահօրը տիրած էին կամ կը
տիրէին գեռ աշխարհակալութեամբ այն օտար
երկիրներուն, ուրեմն անկարելի էր որ իրենք

ալ օտարին լծոյն տակը նուաճուած ըլլային,
ինչպէս կը նկարագրէ Քսենոփոն իւր վկայասա-
նութեանը մէջ: Ս'էր թողունք ապա մեր աշխար-
հի մէջ եղած վնասապահանջ երգերն, Մարաց գե-
րիններ և անոնց բնակութեանց տեղերն, ո-
րոնք անժխտելի են:

1. Հա. Ա. էջ 128.

յաստանի պոլիիւր և պազարտ ըստուժ քարերով շինուած էին, որոնք 100 մէզր բարձրութեամբ կը գտնուին Սևանայ լըջակայքը և Արարատի Արագածի հրաբխային ընդերքն ։

Ինչպէս Հռովմայեցոց ժամանակ՝ ամեն արևմտեան ջրաներկ նկարչաց ծառիօթ էր հայկաւն (terra Armeniae) զոր յիշէ Թէոփրաստոս, այսպէս նաև 'ի հնումն Բաբելոնի կիտանկար ապարօններուն երկնագոյն գեղը կը յաւելլոր ։ Մայրոս այս քաղաքաց, զոր Ս. Գիրք ամենազգի զարդուք վարդաբուած թագուհւոյ կը նմանցընին, իւր անթիւ ակնացը մէջ՝ որք կու գային 'ի Հնդկաստանէ, կը համրէր ըստ մեծի մասին Հայաստանի բիւրեղն, եղեգնաքարն, ամեթիսթոս, չափիլդա, զըմբուխտ, և քան զամենքը գերազանցող Հայքար (lapis Armenicus) կոչուած գեղեցկատեսիլ և երկնագոյն ակն, որ ըստ վկայութեան Կոնստանտին 'ի Ստորեւ տանի մերձակայ լեռներէն՝ կու դարձուտ այլոց ², յԱրարտայ և 'ի փոքրն Հայոց կը տանէին վաճառականք Հայադղդիք Ոսկեմաճ կամ՝ ոսկեսոսիմձ հայկական (chrisocolla armeniaca) ըստած քարն և միւսն զոր յիշատակեն ընդ Պլինիոսի մատենագիրքը Հռովմայեցոց արմենիոն ³ յորըրմամբ, որուն երկնագոյն և կանանչի զարնող փայլն և վայելութիւնն այն աստիճանի էր, մինչև ըստ ասելոյ մատենագրի ուրումն, կարծուի թէ Ապոլոնի և Սուսերաւ մարտի (gladiatore) հրաշարուեստ գործերուն կատարելագործողն և շքնորհք տուողն եղաւ ։ Ուր թողունք ապա հայ վաճառականութեան սամոյրի, ընծի, և վագրի թանկագին մուշտակ-

ներն որոնց տուեալութիւնն և կիրառութիւնն ինչպէս Արեւոյ՝ այսպէս նաև Աստորեստանեայց մէջ մեծարդի էին և շքոյ նշանակ ։

Հայոց մուշտակի մեծ վաճառակաւնութեան ապացոյցները կրկին են. նախ որ Հայաստան լեռնային երկիր ըլլալով, անբաւ բազմութեան վոյրի կենդանեաց կը սնուցանէր ըստ վկայութեան Մ. Խորենացւոյ, Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, Ղազար փարպեցւոյ, Պլինիոսի և Ստեփանոսի Բիւզանդացւոյ ։ Տասներորդ դարու մտանաագիրք մեր կը յիշեն նոյնպէս. և Թուռնըփոր իսկ իւր ալքով տեսաւ վագրեր և ուրիշ վայրի կենդանիներ յԱրարատ ։ Բ. ինչպէս Աղուանից՝ այսպէս ալ Հայոց մէջ որսորդութեան արուեստն առ հասարակ տիրած էր ։ Տոհմային մատենագիրք մեր կը վկայեն յաճախ թէ նոյն իսկ թագաւորաց և իշխանաց ապակտակ կամ քաջարի հրահանգներէն և զուարճութեանց մէկին էր՝ որսորդութիւնն, և թէ խիստ բազմաթիւ էին և ընդարձակաչէն որսարաններ Հայաստանի ամեն կողմ ։

Երրորդ, ըստ վկայութեան Բսենոփոնի, Հայոց և Հայաստանի պէս անդէորդութեամբ ծաղկեալ ժողովուրդ՝ գրեթէ չէր գտնուէր այն ժամանակ, երբ Յոյք առիթ ունեցան կըտրել զՀայաստան և այն պատճառաւ անշուշտ Հայաստանի ճամբան բռնեցին ։

Եփրատայ վրայ եղած նաւական վաճառականութիւնն՝ ըստ արատքին մատենագրաց՝ շատ նշանաւոր էր հին աշխարհի մէջ ։ Եթէ ոչ հարաւէն այլ գէթ հիւսիսային և արևմտեան աշխարհքներէն եկող վաճառականաց մէջ, կրնանք ըսել ընդ Դավէնիէի, փորդէրի

1. Նոգ. Ե. Հերոդոտոս, Ա. էջ 198

2. Պլինիոս. Լի. 6-9-10-19 ։ Ստեփաննոս Բիւզ. Սարաբոն ԺԶ. էջ 747 ։

3. Պլինիոս և այլ մատենագիրքը Հռովմայեցոց կը շփոթեն յաճախ Արմենիոն կամ Հայկեան ներքին, որ կանանչի զարնող երկնագոյն է՝ ընդ Արմենիոն քարին, որ բաց երկնագոյն է, ըսելով Լե գրոյց՝ Ա Պլինիոն մէջ թէ « Արմենիա առաջէ զանուանեալն յանուան իւր Վարմիոն, այս և է քար. . . և յատուականագոյնն կանանչ է, որ հարկանի յերկնագոյն » ։

2. Տես Մ. Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնն, Բայց Ղազար փարպեցի կ'ըսէ Արարատայ համար (ԺԺ) թէ, « Ունէր զգաշտս մեծատարածս և որսալցես. զէրբնս շուրջառակի պարարտութաս, զհոծեայս էէնէն կնիակարածիւք և որոշայնովք և այլն և Բազոս ընդ նոսին ։ Այսպէս և Բուզանդ և Թովմաս Սրժբուռնի յիշեն վասպուրական նահանգի և 'ի խաղս Երասխայ զմարիս առեծծուց, ինչպէս ընձուց 'ի Մովսէսի 'ի Մովսէս գաւառին ։

և Հէրէնի և Հերողոտոսի առանց չափազանցութեան, թէ Հայք զառաջին տեղին ունէին յայնմ. վասն զի արուեստական և զարդի վերաբերեալ վաճառքէն աւելի, Ասորեստանեայց ժողովրդոց կենաց ամենակարև որպէսքերը կը լեցընէին: Արգարև, Հերողոտոս ուզելով այն հարաւային գծին վրայի վաճառականութեան գաղափարը տալ, հայ վաճառականաց ճարպկութիւնն և անոնց յուսնեաց և 'ի մարթոյ շի. նուաճ նաւերուն և վաճառուց նկարագիրը մէջ կը բերէ, որոնց մեծադոյններն, իբրև իր ինչ զարմանալի, կ'ըսէ Հէրէն մինչև 500 տաղանդ կը տանէին: Եւ Դավեռնիէ ¹, Փորդէր ² և Հէրէն ³ նոյնպէս կը զարմանան:

Հերողոտոսի այն նկարագրէն կը տեսնուի յայտնապէս թէ հայ ժողովրդոց անդէրդոյթեան, երկրագործութեան, հիւսնութեան, խաղաղորդութեան և նաւարկութեան արուեստից հետ, անոնց նաև տնտեսական յառաջխաղացութիւնը զարմանալի էր: Վասն զի նախ այն նաւերուն փայտն ևս ուրիշ վաճառուց հետ կը ծախէին 'ի Բաբելոն: Բ. ուր նաւակաւն վաճառականութեան ապարէզը կը լմնար՝ անդէն և անդ. ցամաքայինը կը սկսէր: Որովհետև անոնց նաւուց հետ վարեալ բազմաթիւ էշերու և ջորիներու երամակները՝ կարաւաններ ձևացուցած բոլորովին տարբեր գիծերով կ'ընթանային ընդ աշխարհս Մարաց և Պարսից: Մեծագոյն ճանապարհն որ տանէր 'ի Շոշ, 21 օր կը տևէր ըստ վկայութեան Հերէնի ⁴, բայց լայն էր և դուրագնայի, և Պարսից և Մարաստանի մէջ եղած առապատը չանցնելու համար՝ մշակեալ երկիրներու մէջէն կ'անցնէր. ուստի բանակներ անգամ կ'ընային անցնիլ անտի:

Հայ վաճառականը 'ի Բաբելոնէ, յովհիսայ և 'ի Գորսիպպայ քաղաքաց, յորս

էին ամենէն աւելի հռչակաւոր գործարանը ձեռագործութեան, կը գնէին աժան գնով Ասորեստանեայց աննման գեղեցկութեամբ գորգեր, կապերոներ և ասանց նման ուրիշ բամբակէ և բրդէ հանգերձեղէններ, որոնց նիւթն ևս ըստ Ստրաբոնի, Հայաստան և Միջագետք Ասորւոց կանխաւ կը մատակարարէին. և կը տանէին 'ի Շոշ, յեկրատան և 'ի Բակարա արհակաւն աղգաց ապարանները զարդարելու որ գեռ. յետմնաց էին այն ժամանակ և կարօտ այնպիսի ձեռագործաց:

Այսպէս ալ 'ի Շոշէ կ'ընթանային 'ի Փուլգիա, 'ի Կապադովկիա և յայլ արևմտեան և հիւսիսային աշխարհս, ըստ վկայութեան Հերողոտոսի ¹ և Հէրէնի ²: Վասն զի այս քաղքէս ելածին պէս՝ ընդարձակ ուղի մը կ'առաջնորդէր անոնց ոչ միայն յԱրաշատ, 'ի վաղարշապատ, յԱրտիմէտ և 'ի վան, որք էին շահաստանք յաշխարհիս Հայոց, այլ և յարտաքին շահաստանս Սարդիկեայ, Եփեսոսի, Զմիւռնիոյ, Կոմանայ և բոլոր Փոքուն Ասիոյ և Պոնտոսի, ինչպէս կը հաստատէ Դավէրնիէ ³:

Ուստի կրնանք եզրակացընել թէ 'ի Պարսից անկախ եղած շրջաններուն մէջ՝ Հայք էին զօդ միութեան, հնոյն Ասիոյ քաղաքականացեալ ազգերը՝ բարբարոս ազգաց հետ կապելու:

Այժմ տեսնենք հայազգի վաճառականական գործունէութիւնն, կասպից կամ վրկանայ ծովուն և անոր ափանցը վրայ բնակող ժողովրդոց հետ միաւորող ուղւոյն վրայ:

Այս ուղին, ինչպէս ըսիք, էր ըստ վկայութեան Ստրաբոնի ⁴, Պլինիոսի ⁵, Քսենոփոնի ⁶ երասիս գետը, ընդ որ կը նաւարկէին Հայք ցմբսոս գետ, և Ոքսոս գետով կ'իջնէին մինչև ցաահմանակից աշխարհէն Բակտրիոյ, որուն զլիսաւոր շահաստանն էր Բակտրա կամ Բահլ

1. Ա. էջ 184:
2. Բ. էջ 259:
3. Քաղ. և վճռ. հտ. Բ. էջ 254,
4. Քաղ. և վճռ. արև. աղք. հտ. Բ. էջ 239 և 255:

1. Գիբբ Ե. 53:
2. Վաշ. և քաղ. արև. աղք. հտ. Բ. էջ 251:
3. Հտ. Ա. էջ 68 և այլն:
4. ԺԱ գիրք. էջ 509:
5. Գիբբ Զ. 15:
6. Խրատ Կիւր. էջ 169:

քաղաքն, որ յետոյ 150ին նախ քան զԲրիտտոս եղաւ ոստան Պարթեւաց թաղաւորաց:

Սակայն եթէ Պլինիոսի ուշ գնելու բլլանք, Հայաստանէն ելած վաճառուց և վաճառականաց սուպարէզն այս չափով չէր լմննար, թէպէտ և ամին ազգերէն աւելի արիական աշխարհաց հետ էր Հայոց որ և է վերաբերութիւնն, ուստի և քան զամենայն ազգս Պարսիկք և Մարք Իօդատուէին ՚ի բերեց Հայաստանի: Արդարեւ, ՚ի Բակտրիոյ կը սկսէր իրարոս գետն, ընդ որ անդրադոյնս կը վարէին Հայք իրենց բեռնաբարձ նաւերը մինչև ՚ի Հնդկաստան:

Մենք ուրիշ հեղինակութեան մը վրայ հաստատուած, կ'ըսենք թէ ամենէն հեռագոյն աշխարհն անդամ Չինաց՝ կ'ընդունէր Հայ վաճառականաց ձեռքէն յարեմտեան և հիւսիսային աշխարհաց այն բերքերն՝ որոնց ինքը կը կարօտէր. և իրեն սեփական բերքերն անոնց ձեռքով արտաքս կը դրկէր, ինքն ՚ի բնէ դանդաղ և ուրիշ ազգաց հետ հաղորդուիլ չողցելուն պատճառաւ մինչև ցայսօր: Հուետիոս իւր վաճառականութեան զրոց ժԲ գլխուն մէջ, յետ ըսելոյ թէ « ծոմն կասպից և Պոնտոսի կը դիւրացընէին զվաճառս Հայոց, զորս վաճառէին Արեւաց և Վրկանից ՚ի կարևոր պէտս նոցա », և կը յաւելու թէ « Այս ճամբով կ'ըլլար ոչ միայն տուրևառութիւն Հիւսիսայնոց, այսինքն Հայոց, ՚ի Պարսկաստան, այլ նաև ՚ի Հնդկաց և Չինաց աշխարհին: Բաց ՚ի վերոյիշեալ գետերէն, կը յիշէ Բստորաբոն նոյնպէս Ալազըն, Սանդոպան, Ռեդակէս, Կանէս և Արաղոսսա նաւարկելի գետերն ևս Հայաստանի մէջ:

Բայց այն ժամանակի բարգաւաճն Հայաստան, (որ քան զԱտրեստան և զՓինիկաստան հարուստ էր բերովք և երկրագործութեամբ), գետերու նաւարկութեամբ միայն գոհ չէր կրնար ըլլալ, իւր արդիւնաբերութիւնը բաշխելու առ աղինս հեռաւորս և մերձակայս: Հարկ էր որ կարաւանի՝ համառօտագոյն ճամբաներ ևս բանայր:

Թողով Ռիդգերի և այլոց աշխարհագրաց այս ամենահաւանական ենթադրութիւնը, թէ ՚ի հնումն Որմնայ և Բալուենաց ծովակներն ոչ միայն Միջերկրականի հետ հաղորդական էին, այլ թէ անոնց տակէն մինչև ՚ի Մարաստան տանող ստորերկրեայ և սկայագործ ճամբաներ կային, ուստի ոչ միայն կարաւանք այլ և հեծեալազօրք անգամ կ'անցնէին պէտքի ժամանակ, կ'ըսենք թէ բացին Հայք կամ՝ առ Պարոյրի և կամ՝ հաւանորէն առ Երուանդեանն Տիգրանաւ ՚ի Կորդուաց լեռանց և ՚ի Պարսկահայոց՝ այսպիսի ցամաքային վաճառականութեւ դուռն մինչև ցեղաբըս, որք էին Հայոց սահմանակից ժողովուրդը, մանաւանդ փայտակարանի մի մասն, և յազգէն Կասբից մինչև ցեղուր դետ, որուն երկայնութիւնն էր 125 մղն:

Այս ցամաքային ճամբան ոչ միայն եղաւ արքունի ճամբայ ՚ի Շօշ և ՚ի Բաբելոն գացող բոլոր վաճառականաց, այլ նոյն իսկ ըստ Հերոդոտոսի և Հերէնի՝ ՚ի Կապադովկիա և ՚ի Պոնտոս գնացող բազմաթիւ կարաւանաց, զորս յետոյ պիտի տեսնենք:

Բաց ՚ի վաճառականութենէ, ուրիշ մեծամեծ անցից և նշանաւոր դիպաց ևս ծառայեց այդ ճամբան: Վարոն, առ Պլինիոսի կը վկայէ, թէ այս դռնէն սկսան Մեծին Արեւսանդրի ճանապարհորդութիւնը և շարունակեցին մինչև ՚ի Հնդկիս. և Հերէն նոյնը կը հաստատէ: Շատ հաւանական կ'երևի, թէ նոյնպէս այս դռնէն մտած ըլլայ նաև Քսենոփոն ընդ բիւրուն Յունաց ՚ի Հայաստան:

Ուստի այս արեւելեան գծերովս Հայք ոչ միայն իրենց աշխարհի յատուկ եղած բերքերն, այլ նոյն իսկ Բաբելոնէն, ՚ի Հնդկաց, ՚ի Չինաց և յասիական աշխարհաց դնած վաճառքը կը տանէին ոչ միայն առ Աղուանս, և իրերիւսցիս, որոնց Հարմուգինա, Արաղոս, և

1. Բրադէբ ըստ Պլինիոսի Զ գլ. 15, որ նոյն է ընդ Թրակի գաւառին Պարսկահայոց, ըստ Ինձիճեանի:

Ջևմարա՝ կուր գետին վրայ եղող քաղաքները նշանաւոր էին, այլ և առ Նաբրանայիս, փառքսանիայիս, Սիրակայիս, Արասայիս և առ վրկանս, որք էին ժողովուրդը վրանաբնակք առ եղբւս կասրից ծովուն ։ Բստ վկայութեան Ստրաբոնի և Մալքադէնի¹, Տանայիսի և Ուսրի շահաստանները նշանաւոր էին պատուական վաճառութեան զոր տառէնին Հայք Տիգրանայ և Միհրդատի ժամանակ ։

Իրաւացին անժխտելի վկայք են այս ճշմարտութեանս Հուստինոս և Ստրաբոն ։ Առաջինը² Հայոց վաճառականութեան վրայ խոսած ժամանակ, յետ բնելու թէ այդ վերոյիշեալ ճանապարհներով կ'ըլլար տուրեւառութիւն հիւսիսականայ՝ ընդ Պարսից, Հնդկաց և ընդ Ձիւնաց աշխարհին, որոնց վաճառքն ևս անդրէն Ուստու գետով կասպից ծովը կ'ինջնէին, կը յաւելու թէ. Այս ծովէն հանելով կը տանէին ընդ կուր գետ դէպ 'ի Պոնտոս ուսկից կը տարածուէր յԵւրոպա, իսկ երկրորդը կ'ըսէ³, թէ վրկանք, Աղուանք, Վիրք և միւս վրանաբնակ ժողովուրդք, 'ի Հայոց և 'ի Մարայ կը գնէին Հնդկաստանէն և Բարբելոնէն ուղտերամակովք բերուած ամենայն վաճառքք ։

Այս ազգաց շահաստաններն, յորս Հայք նիւնեան ձիերու⁴ ամբողջ երամակներ կը հանէին 'ի վաճառ, բստ խնդրոյ Աղուանից, և որոնց համար կը վկայէ Ստրաբոն թէ ամեն բանէ աւելի ձի հեծնել կ'ախորժէին, են Տալապրոքա, Սամարիանա Գարդա, և Տափէ, կ'ըսէ Արիստարուզոս առ Ստրաբոնի⁵ ։ Ուրեմն ինչպէս կը տեսնէ ամենայն ոք, այս գծին վրայ ևս Հայ ազգի դուր-

ծունէութիւն և Հայաստանի վաճառուց օգուտներն ամենամեծ եղած են երբեմն ինչպէս են ցայսօր ժամանակի ։ Բայց մենք թողլով զանոնք մեր պատուական վերածանողաց իմաստասիրել, դարձնենք այսուհետև տեսութիւննիս արևմտեան գծին և վաճառականութեանը վրայ ։

Այս վերջին գիծը, որ հարաւային և արևելեան վաճառականութեան նախաճառեալ գիծերն անգամ առ ինքն ձգելով կը միացնէր ընդ Պոնտոսի և արևմտեան աշխարհաց, էր բստ Ստրաբոնի եղեմական գետերուն առաջինը, որ փխսն կամ փասիս և այժմ Ճորոխ կը կոչուի ։

Վերնախնամ Տեսութիւնը, զմարդկութիւնն իւր նախկին խանձարուքէն, այսինքն Հայաստանէն ընդ համաշխարհ ցրուած ժամանակ, կարծես թէ անոր քառառաջ գետերուն մէջէն ճանապարհներ ևս բացաւ՝ այն տեղ բնակող սերնդոց առջև, անտի ելած արդիւնաբերութիւնքը յօգուտ և 'ի կարևոր պէտս զկնի անոնց հասցնելու և զանոնք դարձեալ իրարու հետ կապելու համար ։

Քաղաքն, այս ուղղութեամբ ևս հասցուց Հայաստան թէ իւր հողին և թէ յօտար աշխարհաց բերած վաճառքն և իւր առ ազգս մարդկութեան ունեցած անտեսական պարտքն և պաշտօնը լաւ կատարեց նախնական ժամանակաց 'ի վեր մինչև ցայսօր ։

Եթէ ոչ հարաւային աղբաց հետ ունեցած վաճառականական հնութիւն, այլ գէթ նորադոյն տեսութեամբք նկատելով, կ'ըսենք թէ շատ նշանաւոր եղաւ այս կողմի վաճառականութիւնն Հայ ժողովրդեան քան զայլն ամենայն ։

Արևմտեան հին պատմագիրք, գողցես ամենքն ալ կը խօսին հաստատել, թէ Պոնտոսի ծովուն վաճառականութիւնն ժամանակաւ շատ յետոյ է քան զՄիջերկրականին ։ Ստրաբոն կ'ըսէ, թէ նախնիք կը վախնային Պոնտոսի նեղուցէն անցնիլ, և թէ Միհրդատ Եւպատոր եղաւ առաջինն՝ որ տիրելով 'ի ծովէն

1. Ընդհանուր աշխարհագրութիւն, հտ. Ա. էջ 111 ։

2. Գիրք վաճառակ. գլ. ԺԲ. 3 ։

3. Գիրք ԺԱ. էջ 773 ։

4. Կը զուրցուի թէ Միջին Տեգրան Լուկուլուսի դէմ պատերազմած ժամանակ՝ մինչև 150, 000 հեծելազոր գումարած ըլլայ ։ Եւ թէ Հայաստան իւր անխիանութեան ժամանակ ամ յամէ 20, 000 երկվոր կը զբէրէր միջրկան անին ասթիւր 'ի Պարսկաստան ։

5. Գիրք ԺԱ. էջ 776, 777

կիլիկիոյ մինչև ցծովն Յոնիոյ և Պոն-
տոսի՝ ծանօթացուց զանոնք։

Այսմիւրք մենք ևս համադրուած ենք.
որովհետև ինչպէս գաղթականութիւնն
այսպէս նաև քաղաքականութիւնն և
սուրեակառութիւն վաճառուց՝ յԱրևե-
լից կամ 'ի հարաւային ազդող անցաւ
յԱրևմուտս։ Սակայն ուշ գնելով արդի
խուզարկութեանց, մանաւանդ քաղ-
գէական կամ մարիբասեան աւանդու-
թեան, պէտք ենք ըսել՝ թէ այդ հա-
մեմատութեամբ նոր կարծուած ազ-
գաց իրարու հետ ունեցած վաճառա-
կանական հաղորդակցութիւնքը՝ յին-
քեան մտածելով՝ յետոյ չեն քան զ12
և զ11 դար նախ քան զԲիբիստոս. և թե-
րևս երեքտասաներորդ դարուն իսկ
սկսած էր անոր շարժումը, թէպէտ և
ու միշտ շարունակուած։

Եւ իրօք կը յիշէ Եւսեբիոս, փիւնի-
կեցուց ճանապարհորդութիւն մի 'ի
Բիւթանիա։ Իսկ Ստրաբոն¹ կը յաւե-
լու, թէ առ Հոմիրոսիւ կ'ըլլար արդէն
սուրեակառութիւն վաճառուց հիւսիսա-
յին երկամերիացուց հետ, որ 'ի տաւրե-
կեան քերսոնի։

Սակայն որ և իցէ պատմական և ա-
ռանձին վկայութենէ աւելի՝ Յունաց
ժողովրդական և ընդհանուր աւանդու-
թիւնքը՝ մեծ լոյս կը ծագեն արև-
մտեան դժի վաճառականութեան վը-
րայ։ Թող չի զարմանան ընթերցողք՝
մեր այս հարցմանը վրայ, թէ ինչ
կը նշանակեն Հերակլեսի աշխարհա-
կալութիւնքն և անոր յաղթական կո-
թողներն, որք կը տեսնուին յիբերիա
(Սպանիա) և յիգերս Միջերկրականի։
Ինչ կը նշանակեն իրաւցընէ Արգոնա-
ւորդաց արշաւանքն 'ի Կողքիս և յայլ
և այլ աշխարհս։

Արդի երևելի քննադատից, Հէրէնի
և Փ. Շմիթի և այլոց վկայութեանը
վրայ հաստատուած կ'ըսենք, թէ ա-
նոնք անժխտելի ճշմարտութիւնք են
նախապատմական կամ անյիշատակ
ժամանակի դաղթականութեանց և վա-

ճառականութեանց ընդ հիւսիսակող-
մանս ընդ արևմուտս կամ 'ի ծովա-
փունս Պոնտոսի։ Բայց ժողովրդական
առածք և թուիչք քերթողաց՝ յետ Տը-
րովական պատերազմին վիպասանու-
թեամբ դարդարեցին զանոնք սակայն
ու եղծին զլխովին։

Արդարև, 'նոյն իսկ երևակայեալ
Խոյն այն ոսկեգեղմ բաւական է ցու-
ցանել արգունաշուք կոչուած վաճա-
ռականաց և անոնց վաճառուց որդի-
սութիւնն, եթէ ուրիշ եղբակացուցիչ
հաւաստիք ևս պակասէին։ Վասն զի
ըստ Հուստոսի և Հէրէնի, այն երկիր-
ներու զլխաւոր վաճառքն էին և են
մինչև ցայսօր ոսկի և մորթ ոլխարի և
այծի, որոնք ճիշտ ոսկեգեղման խոյի
գաղափարը կու տան։ Այսպէս նաև Ա-
յետասայ դատեր Մէդէայի վիպասա-
նութիւնն 'ի Մարաց, կամ լաւ ևս ը-
սելով, կովկասային գեղեցիկ ցեղերէն
և մասնաւոր կերպով Չէրքէզներու կոյս
աղջկանց վաճառելուն ստուգութիւնը
կ'ապացուցանէ, զորս կը գնէին փւնի-
կեցիք և այլք, ըստ վկայութեան Եղե-
կիէլի¹։ Եւ 'նոյն իսկ պատմական և ա-
մենայայտին ժամանակաց մէջ, ամեն
աշխարհի հնչած էր անոնց գեղեցկու-
թեան և վաճառուելուն համբան, և
ըստ վկայութեան Հէրէնի, մինչև ցայսօր
Պարսից Շահերուն և Տոմիկ Սուլթա-
նաց կանանոցներուն առաջին տեղը՝
Չէրքէզները կը բռնեն։

Արևմտեան վաճառականութեան
դոյութիւնն ստուգելէն յետոյ, կարևոր
խնդիրն յայսմ կը կայանայ, թէ որ
ազդն եղաւ անոր նախնական շար-
ժիւն, և թէ ո՞րք ապա ժողկեցուցին
զայն և ամենէն աւելի նշանաւոր եղան
յայնմ։

Յունաց արդեօք թէ Կողքիսացուց և
կամ անոնց սահմանակից ուրիշ ժո-
ղովրդեան մը ընծայելի է մարդկային
ընկերութեան այդ ամենօգտակար ար-
հեստն։ Ոչ վասն զի նախ ինչպէս ըսուե-
ցաւ, քաղաքականութիւնն և բազմա-

մարդու թիւնն՝ հարաւէն և յարեւելից դէպ յարեւմուտս տարածուեցաւ : Բ. կը համարձակինք ականաւորքն աղաւտի՝ մը հետ բսել, թէ Յունաստան երբ զառաջինն ունեցաւ իւր Սողոմն (քաղաքականութիւնը), փոքուն Ասիոյ քաղաքներն արդէն իսկ հասած էին իրենց յառաջխաղացութեան բարձրագոյն կէտը : Թերեւս ըսուի, թէ Մարք եղան կամ Պարսիկք : Այս իսկ չէ այնչափ բնդունելի և համաձայն հին աւանդութեան : Որովհետեւ Մարք 760 թուին Ասորեստանեայց նահապօ էին և հարկաւոր, և 655—635ին ունեցան իրենց միահեծան պետութիւնը : Իսկ Պարսիկք՝ 529 թուականին նախքան զԲիւստոս, Մեծին կիւրոսի ձեռքով : Եւ Դարեհի վշտապակայ ժամանակ, որ Պարսից աշխարհակալութեան ընդարձակագոյն ժամանակն եղաւ (522—512), արեւմտեան 12 կուսակալութեանց մէջ՝ Արմնիք և Կասպաղովկիս կը յիշատակուին միայն, զորս ընթեռնու լասսէն Պերսեպոլեայ հին արձանագրութեանց կամ սեպագծներու մէջ :

Ուստի կը մնան փոխիկեցիք և Հայք՝ կրկին աղքատ հնադոյնք և մերձաւորք : Յիրաւի փոխիկեցուց վաճառականութեան հզօր ազդեցութիւնն ինչպէս Մեծին Ասիոյ, այսպէս նաև փոքուն Ասիոյ կամ Պոնտոսի գծին վրայ՝ անժխտելի է, և կը խոստովանինք՝ եթէ ոչ զաղթականութեան, այլ գէթ վաճառականութեան առաջին շարժմունք տուողն իսկ անոնք եղած ըլլան : Բայց Հէրոէն² հետ չենք տարակուսիր յաւելուլ, թէ անուղղակի կերպով շարունակեցին զայն : Իսկ ուղղակի կերպով, Թորգոմացիք կամ Հայք եղան հանդերձ իրենց հարկատու կապաղովկեցուց, Թովքէլ և Մոսքի վաճառականներով : Այս ժողովրդաց և Թորգոմացուց նկատմամբ եղած դժուարութիւնը, Պոլար³ և Միքայէլիս⁴ լուծեցին :

1 Հէրոէն. Քաղ. և վճռ. հին աղք. հտ. Բ. գլ. Բ. էջ 27 :

2 Քաղ. և վճռ. հին աղք. հտ. Բ. գլ. Դ. էջ 143 :

3 էջ 200 և 207 : 4 Spicilieg. I, 44, 67 :

Այս ճշմարիտ ենթադրութիւնը շատ քաւ կը միաբանի քաղդէական¹ և տոհմային աւանդութեան հետ, ըստ որում Հայք Արամաւ կը տիրեն բնական աշխարհակալութեամբ փոքուն Ասիոյ և Պոնտոսի մի մասին : Եւ արդարեւ, ըստ վկայութեան Ռաուլինսընի և բեւեռագրաց, ինչպէս Բ գլխուն մէջ տեսանք, յարեւմտեանց ցեղիս այս միապետութիւնն եթէ 1300ին և կամ երբ ալ սկսած ըլլար, տեւեց բաւեց ի լեւորին Հայոց նոյն իսկ բոլոր Ասորեստանեայց և Մարաց պետութեանց միջոցին : Աղքային և վիշապազանց երգերն և հնաւանդ գրոյցք կը հաստատեն թէ ինչպէս Մեծին, այսպէս ալ Միջին Տիգրանայ և Արտաշիսի ժամանակ՝ Հայաստան անկախ էր, և Պարսից ազգէն աւելի, որ ի բացեայ էին, ինքը մերձաւորապէս կը գործէր այն գծերուն վրայ : Պարսիկք թէպէտ և 536ին, կիւրոսի ժամանակ զօրաւոր էին, ըստ Քսենոփոնի, քան զՀայս, բայց բուն անոնց ազդեցութիւնն ինչպէս Հայաստանի՝ այսպէս ալ փոքուն Ասիոյ վրայ՝ Դարեհի վշտապակայ ժամանակն սկսաւ ըստ բեւեռագրաց, և տեւեց մինչև Երարեհ Կողոմանոս, գրեթէ 206 տարուոյ չափ : Այնուհետև նորէն Արտաշատ Մեծին Հայոց կուսակալի և Զարեհի որ նոյնպէս յամին 190 կուսակալ էր փոքուն Հայոց Արտաշիսի Ա և Վաղարշակայ օրերը՝ Հայոց ազդեցութիւնը զօրացաւ մինչև ցլմտաշիր² և ցճապուհ Բ թէպէտ և յարմարեան պատմաց ոմանք չի դադարեցան զգործունէութիւնն Հայոց՝ Պարսից տալ, մանաւանդ որ դեռ աւելի զարմանալի է՝ Մարաց ընծայել, մինչդեռ Մար անունը հազիւ թէ մնացեր էր այն ժամանակները :

1 Մարասանս կամ Մ. Խորենացուոյ պատմ. Ա. գլ. Ժ. Էջ 71 :

2 Մ. Խորենացի իւր պատմութեան Բ գրոյց Հէ գլխուն մէջ կը վկայէ, թէ յետ մահուն Մեծին Խորոմուտ տիրելով ի վերայ մեծին Հայոց և փոքուն՝ կը նորոգէ « զասհմանս հաստատեալս Արտաշիսէ : զբարինս յերկրի կացուցանելով և յիւր անունն փոխելով՝ արտաշիսական » : Նուանեաց » Էջ 65 :

Այսուհետեւ հայ ազգի վաճառականութեան և գաղթականութեանց հօր ազգեցութիւնն ապացուցանելու համար յարեալուստս, դառնանք առ Ստրաբոն¹ :

Այս հմուտ աշխարհագիրն Հայոց մասին գրած ժամանակ, զաւանդութիւնս Յունաց մէջ բերելով, կ'ըսէ. « Պատմեն² թէ Արմենիոս³ Յասոնի հետ ճանապարհորդեց 'ի Կողքիս, յիբերիա (Վրաստան), յԱղուանս, 'ի Հայաստան և 'ի Կողմանս Մարաց » :

Աստ, մեր աշխարհի աւանդութիւնն, զոյգ ընդ քաղդէականին, չի կրնար զԱրմենիոսս զայս Հայոց նախահայր ընդունել, ինչպէս ուշիմ քննադատութիւնը պէտք չէ Յունաց այդ հնաւանդ գրոյցը բոլորովին առասպելական վէպ մը համարել: Գոյ անդ մասն ինչ հիմնական ճշմարտութեան. կայ և ուրիշ մաս մ'ալ որ վիպասանական զարդի տեղ միայն ծառայած է:

Արեւմտեւ ռզիղ խորհելով՝ հաւանական է այսպէս եզրակացնել, թէ Արմենիոսս այս մասնական՝ ընդհանուր զԱրմէնս կամ զՀայ ազգը կը ներկայացընէ. ինչպէս անոր արգոնաւորդաց (կամ վաճառաշահ նաւուց) հետ արշաւած տեղերն՝ Հայոց վաճառականութեան ընդարձակութիւնն և գործունէութիւնը կը ցուցնեն, ամենահին ժամանակի մէջ:

Արդարեւ, նախնական դարերէն սկըսեալ մինչև ցայսօր, կրնանք առանց երկբայութեան հաստատել, թէ Հայ ազգի վաճառականութիւնը դէպ 'ի Պոնտոս տանող գծերուն վրայ, ամենէն աւելի նշանաւորն և օգտակարագոյնն եղաւ մարդկային ընկերութեան: Վասն զի գոգցես միշտ գաղթականութիւնն և անոր հետ գեղեցիկ կը զուգընթանար: Այս գծիս վրայ թերեւս Հայք աւելի քան գլխինիկեցիս ընդարձակուող և գործօն ժողովուրդ եղած ըլլան: Ամեն ազգերէն աւելի անոնց վաճառքն և վաճառականները կը լեցը-

նեն Պոնտոսի և անոր շրջակայ ազգաց շահաստաններն, Ոչ միայն հին և նոր մատենագիրք Յունաց և Հռովմայեցւոյ՝ Հէրէնի և Ստրաբոնի հետ, ամենէն աւելի Հայոց վրայ կը ճոխանան, այլևոյն իսկ անոնց նախընթաց դարուց գաղթականութեան և վաճառականութեան ազգի ազգի յիշատակարանքն և կոթողները՝⁴ հետ զհետէ կը յայտնուին Սև ծովուն եզերքն և անդր իսկ քան զՍև ծով, զոր յետոյ պիտի տեսնենք:

Տրապիզոն և Սինոպ, իրենց անյիշատակ ժամանակի հնութեամբ և փառաւոր յիշատակօքը՝ Հայոց և Պոնտոսի շահաստաններէն պատուականագոյններն էին, կ'ըսէ Ստրաբոն² : Սակայն վերջինը յետ Տիգրանեանց և Միհրդատեանց այնպէս ինկաւ, չի գիտցուիր ինչ պատճառաւ, որ միայն իբրև ըստուեր իւրանցեալ փառաւորութեանն՝ այս միջին առածը թողուց 'ի բերան ժողովրդոց, թէ « Որ պակասէրն 'ի գործոց (վաճառուց), որմով պատէր զՀայաստան » : Իսկ Տրապիզոն՝ միշտ պահեց իւր համբաւն. և այժմ իսկ իբրև կեդրոն իմն է և դուռն ընդ Ասիա և ընդ Եւրոպա, աստի անդր և անտի այսր փոխադրելու համար զվաճառա: Գաբրիա էր քաղաք մեծափարթամ. հոն էին Միհրդատայ և Տիգրանայ գանձերն և շքեղ արարուածքն, որ յետոյ ցանուն Պոմպէոսի՝ Դիոպոլիս կոչուեցաւ: Զեւա, Մորիենա և Կուսմանա՝ կըրկին տեսութեամբք էին հռչակաւոր, այս ինքն է վաճառականութեամբ և կրօնական մեծամեծ արարողութեամբք: Հօն էին Անատոյ և Լուսնի տաճարներն իրենց նուիրական դաշտերով և քրմական անթիւ դասակարգութեամբք: Այս

¹ Յամեն 1878 ապրիլ 28 Մոսկուայի ուսումնական յանձնաժողովին երկրորդ նստին մէջ կարգացուեցաւ բնագէտ Չերնեւսկիու մէջ գրութիւնը Սև ծովի արեւելեան եզերքը գտնուած հնութեանց մասին, յորում պարունը մասնաւորոյց կու տայ մի նորագիտ հայկական հնութեան վրայ: Բայց գեւ յայտնի չէ, և կը յուսանք թէ Տփլիսի հնագիտական ժողովքին ժամանակ կը յայտնուի:

² Դիւրք ԺԱ. էջ 831:

³ Դիւրք ԺԱ. էջ 769:

⁴ Կիւրսիլիոս փարաւիացին և Միգիոս լաւիսացին:

շահատանները կ'ընթանային խուռն բռնութեամբ ամենայն ազգը և ուզինք, 'ի դաշտաց և 'ի քաղաքաց, կ'ըսէ Ստրաբոն¹, ամեղով իրենց հետ զհօտս անասնոց և ամեն տեսակ վաճառուց։ Սակայն նոյնը կը յաւելու թէ պատուականագոյնքն և մեծամեծքն էին եկաւորքն 'ի Հայոց։ Բաց 'ի վաճառականաց՝ կ'երթային նաև գունդագունդ բազմութիւնք արանց և կանանց և մատաղերամ պարք հայկազուն դստերաց՝ ուխտագրութեան, երգման, զոհադարձութեան և տօնավաճառուց պատճառաւ։ Կուսանք մեծամեծացն Հայոց առ հասարակ Անահայտախորեւ ըլլալով, կը տանէին իրենց հետ ամբառ զանձրս և յիշատակս ոսկւոյ և արծաթոյ, ու կանց պատուականաց, և բազմութիւնս երկսեռ գերեաց, իրենց ծառայեցընելու համար։ Վասն զի ըստ վկայութեան Ստրաբոնի և Հէրէնի գերմանացւոյ, իրենց նախնական տարիներն՝ այն դից և քրմապետաց հովանաւորութեաններք և կանցընէին։

Զի գիտցուի ստուգիւ, արդեօք վաճառականական տուրևառութիւնը կանուխ է այս քաղաքաց մէջ ժամանակաւ, և պատճառ կրօնական արարողութեանց և երթևեկայ, թէ վերջինը՝ տուրևառութեան պատճառ և հետևանք եղած է։ Սակայն այս յայտնի է, թէ վաճառականութիւնն և կրօնք Հայոց՝ սերտիւ կապակցեալ էին ընդ միմեանս։ Տօնք քրմաց էին նոյնպէս աւուրք մեծամեծ տօնավաճառուց։

Մոտքիկոս քաղաքն ևս երևելի էր Հայոց վաճառականաց բազմութեամբ։ Ստրաբոն կ'ըսէ, թէ Կողքիսացւոց և Իւլիարիացւոց տաճարէն զատ՝ կար նաև Հայոց մասնաւոր տաճար մը։

Պեսսինունդ քաղաքն ևս փառիդիոյ, որ ըստ ասելոյ Հէրէնի², Հայաստանէն 'ի փոքրն Ասիա գնացող կարաւանաց ճամբուն վրայ կ'ըննար, նոյնպիսի կրօնական դասակարգութեամբ համբա-

ւաւոր էր, ինչպէս նաև Միլետ կամ Մելիտինէ, ուր 100էն աւելի վաճառական ժողովուրդք կամ գաղթականներ կային։

Ուր թողունք ապա Կապադովկիոյ և Կիլիկիոյ բազմութիւն և հինաւուրց քաղաքներն, որոնք արևելեան Ասիոյ և հոյսազգի գաղթականներուն և վաճառականաց ձեռքով ծաղկեցան, երբ ոչ Քսերքսէսը, ոչ Դարեհը և ոչ ալ Կիւրոսը փառուն Ասիոյ մէջ սկսած էին ոտք կոխել։ Հէրէնի պէս անաչառ քննադատն անգամ՝ ոյն քաղաքաց վարչութեան և ծագման վրայ խօսելով, կ'ըսէ, թէպէտ և յոյտնի չէ դեռ, սակայն աւանդութիւնն յայտնաբերուի հնութիւն անգոր 'ի վեր կը հանէ անոնց ծագումն գաղթականութեամբ։

Ամենէն աւելի մեծահռչակ շահատանն, որ փաստի նաւարկութեան ստեղծման ճայրը կ'ըննայ, էր Դիոսկորիա որ 'ի Կողքիս։ Այս հինաւուրց քաղաքն, որ Եւպատորի կ'ընծայուի, ոչ այնչափ մեծութեամբ, որչափ բազմալեզու ազգաց վաճառական տուրևառութեամբը՝ կը մրցէր արգարև ընդ Տիւրոսի և ընդ Բաբելոնի։

Կողքիսի և հիւսիսային ոսկեհանքներն՝ աստի և անտի՝ հոյ վաճառականաց ճարակութիւնը, հօն կը ձգէին բոլոր ծովեզերեայ և խուժագուժ ազգերն անգամ։ Տիւրքինիացիք, Քադգեայք, Խալիւք, Մոսկք, Սովբինացիք և Կողքիսարեակ ժողովուրդք, որոնք Տրապիզունէն ցփքքը Հայս եղած միջոցը կը բնակէին, երբեմն ազատ իշխան երբեմն ալ Հայոց թագաւորներով կը կառավարուէին, կ'ըսէ Ստրաբոն¹։ Եւ անշուշտ կամ այս պատճառաւն է և կամ՝ Հայոց մեծամասնութեանը համար, որ օտարազգի մատենագիրք Արմենոսալիպս կը կոչեն զմասն մի Կողքիսացւոց և Խաղտեաց։

Դիմոսթենէս՝ առ Պլինիոսի² կ'աւանդէ, թէ մինչև 300 այլալեզու ժողովուրդք կը միանային 'ի Դիոսկորիա

¹ Գիրք ԺԱ. էջ 837։

² Փաղ. և Վալ. հին աղբ. հա. Ա. էջ 183։

¹ Գիրք ԺԲ. էջ 832։

² Գիրք Զ. գլ. Ե։

կարևոր վաճառուց համար Այս կարևոր վաճառքն կովկասային ազգաց և Պոնտոսի ժողովրդոց համար, որոնք խաշնադարմանք էին ըստ մեծի մասին, էին ցորեան, փուշ, բոշկական բոյսը, արմախք, խաշնդեղ, և ամենէն աւելի հեծարգին էր ըստ Ստրաբոնի՝ աղն, զոր մայ վաճառականը կը տանէին կարաւանք և գետերու նաւարկութեամբ Իրենց Դարանադի, կողբայ, կաղզուանի, Շարուբայ և Լանսոսէնի աղահանքերէն¹ :

Իսկ արևելեան և հարաւային քաղաքակրթեալ ազգաց համար, կարևոր վաճառքն էին մեղր, մում, մորթ ոչխարի և այծի, մուշտակ, բուրդ, ոսկի, պղինձ և անագ: Վերջին վաճառուց համար կ'ըստի ըստ կարծածոց հասարակաց, թէ սկզբնապատճառք եղած ըլլան փիւնիկեցւոց վաճառականութեան և անոր տարածուկուն. որովհետև ամենայն քաղաքական և զինուորական ազգը միշտ պէտք ունէին պղնձի և անագի: Ուստի այս կարևոր և անհրաժեշտ պէտքը հոգացողը՝ Հայ վաճառականք էին ուղղակի կերպով, նախնական ժամանակաց մէջ, և եղեկիէի վկայութեանը վրայ յիցեալ կրնայ ըստի ընդ Փ. Շմիթի և Հէրենի, թէ Իրենց սահմանակից և հարկատու Թովրէի, Մոսորի և Կապադովկեցւոց վաճառականաց հետ, կ'ինչեցընէին ընդ փաստի և ընդ Լիւկոս գետ և Պեստինունդ շահաստանէն անցնող կարաւանի ճամբով՝ Ի Կապադովկիա, և անտի՝ կը տարածէին յերասի, յեփրատ և մինչև ցլլիս գետերն և աւունց ափանցը վրայ կառուցեալ այլ և այլ ազգաց շահաստանները: Այսուհետև ուղղակի կը սկսէր փիւնիկեցւոց

1. Արգարե, Հայաստանի այդ վերջեալ գաւառաց յաւերժական ազի բուրհներէ՝ այնչափ դարերէ ի վեր մինչև ցայսօր չեն դադրած տակաւին ոչ միայն մերձաւոր՝ այլ և ամենայն հեռաւոր ազգաց կարևոր պիտոյքն հոգալէն: Եւ այժմ ամեն բանէ աւելի կրնանք ըսել, թէ անոնք են Ռուսիոյ վաճառականութեան կենդանութիւն առողջը, եթէ աչքերնիս դարձնելու ըլլան այն աեղերէն մեկնող ամենօրեայ կարուստանցը վրայ, որոնք կ'ընթանան ի Պարսկաստան, ի Կովկաս և յայլ և այլ աշխարհս:

վաճառականաց գործունէութիւնն և վաճառուց տուրնառութիւնը՝ ի Միջերկրականին և հարաւային աշխարհս: Եւ ըստ վկայութեան Հէրէն¹ գիտնականին, փիւնիկեցւոց այս կողմի վաճառանութիւնն ընդ հիւսիսայնոց, արծաթով չէր ըլլար բնաւ, այլ փոխանակութեամբ հարաւային և արևելեան վաճառուց:

Հայոց ուղղակի գործունէութիւնն և վերոյիշեալ վաճառուց կամ մետաղաց տուրնառութիւնն անժխտելի ընելու համար, բաւական կը համարինք մէջ բերել պատմական վկայութիւն մը և ամենաստոյգ չըլան մը ժամանակի: Քսենոփոն իւր Նաւանջ քիւրոնէ գրոց մէջ կը վկայէ, թէ Կորդուաց և Հայոց տուններուն մէջ այնչափ բազմութիւն և հարուստ սնական և երկրագործական կահ կարասիք տեսաւ, զորս բնաւ տեսած չունէր այլուր:

Հայ ժողովուրդն, միայն Պոնտոսի ափանցը վրայ չի բաւականացաւ թողու իւր գաղթականութեանց և վաճառականութեան հետքերն, այլ յանուն Արմենոսի՝ թերևս անդրադոյնս ևս վարեց իւր հսկայաքայլ ընթացքն մարողջ Սև ծովուն երկայնութեամբ: Անցաւ Անատոլիայէն մինչև ի Թեսսալիա և Լարիսսա գաւառս Բունաստանի, եթէ կը ներուի ըսել, թողով զկնի իւր զԱլիլիսիին, զՍիւսիիիտիս, զԾոփս, զԿալարէն և զԱդիարէնս՝ ժողկաւէտս բնակչք և քաղաքականութեամբ. մինչդեռ փիւնիկեցիք Միջերկրականէն յառաջ կը խաղային, յանուն Կադմոսի և Կեկրոպի գաղթականութեանց կամ վաճառականաց:

Արգարե, պարզապէս ենթադրութիւն չէ այս, այլ արդի քննադատութեամբ և ի հնոց վկայեալ ճշմարտութիւն մը, թէպէտ և ոչ հրատարակեալ: Հէրէն² կ'ըսէ, թէ Անատոլիայոյն ժողովուրդներէն շատ յառաջ՝ Ա.

1 Քաղ. և Վեռ. հին ազգ. արև. հտ. Բ. էջ 145:

2 Քաղ. և Վեռ. հին ազգ. հտ. Ա. էջ 159:

սիայէն եկող գաղթական ժողովուրդք բնակեցան և ծաղկեցուցին:

Սակայն աստի շատ աւելի լուսաւոր է և եզրակացուցիչ Յունաց անյիշատակ ժամանակի ժողովրդական մէկ աւանդութիւնն Հայոց մասին, զոր Սարաբոն¹ մէջ կը բերէ, ևս և կիրարկուած փարսաւացին և Մեդիոս լարիսացին, որոնք զօրավարեցան ընդ Մեծին Աղեքսանդրի, կը հաստատեն: Բ. Բաց 'ի այս աւանդութենէն, զոր քիչ ետքը պիտի լուսաբանենք, կը գտնուին դեռ 'ի Թեոպիա տյնպիսի հետքեր և անուանց և տեղեաց յիշատակութիւնք, որոնք ըստ բաւականին կը ցուցնեն, թէ Արմենիոյ՝ Արճիսսա կամ Արճէշ քաղաքի, Բզնունեաց ծովակին և Երասխայ ափանցը վրայ բնակող ժողովուրդըն՝ այս հետեւեալ երկիրներն ևս ոտք կոխած էր ժամանակաւ, որոնք են Ա. Արձիսսա կամ Արձէշ, որուն համար կը ծանուցանէ յոյն աշխարհագիրը թէ իւր ժամանակ Արկոնշու կը կոչուէր համանուն մեր հինաւուրց Արկունուոյ կամ Արկոնոյ, և Պինէոսի մօտ էր: Բ. Երասխ (Պինէոս) գետն: Գ. Արմենիոս կամ Արմենիոս կոչուած քաղաքն առ Բիրէաւ, զոր Սկեպտիոս այլ ընդ այլոյ՝ փրնիկեցուց հայրենիք կը կոչէ, և իբր թէ անտի փախաւ փղիաս՝ Պելիացուոյ թաղաւարին քով, Ամինտորայ հօր Արմենիզասին ձեռքէն ազատեցու համար:

Այս խորհրդաւոր անուանց և տեղեաց ստուգապատու մեկնութիւն մի տարւ համար, պէտք ենք վերադառնալ առ Սարաբոն: Նա² Հայ ազգին ծագման և հնութեան վրայ խօսած ժամանակ, Յունաց ժողովրդական զրոյցը կը յիշէ ըսելով. « Այսպիսի հնախօսութիւն է զազգէս զայսմանէ, Արմենոս՝ յԱրմենիոսէ ի թեալական քաղաքէ,

որ կոյ ընդ մէջ փերաց, և Հարիսսա՝ առ Բիրէաւ, էանց միծաւ բանակաւ 'ի Հայաստան կամ յԱրմենիա », որ անոր անուամբ այսպէս կոչուեցաւ ապա: Բ. Երասխ դետր կամ Պինէոս՝ ըստ Յունաց՝ յԱրմենիոսէ կ'ըսեն ընկալաւ իւր անունը, Պինէոսի նման ըլլալուն պատճառաւ, որ էր անուանակից նորա: Վասն զի կ'աւելցնեն կիրարկուած Մեդիոս, թէ Պինէոսն ևս երբեմն Երասխ կը կոչուէր: Գ. Այս զօրավարներս, որոնք Աղեքսանդրի հետ Հայաստան իսկ մտան, կը հաստատեն թէ Հայոց գլխատններն և սովորութիւնքը մի և նոյն էին ընդ Թեոպիա ցուց:

Յայտնապէս կը տեսնուի թէ հիմնական ճամարտութիւն մը կայ այդ աւանդութեանց մէջ, զորս յոյն ժողովուրդք կամ պատմութեան տեղեակ չըլլալով կամ իրենց ազգին ծագումն աւելի վեր բարձրացընելու դիտմամբ, որ խիստ շատ տեղ կը տեսնուի, աղաւաղէր է զանոնք:

Ստուգել զԱրմենոս կամ զՀայոս 'ի Յունաստանէ 'ի Հայաստան գաղթած համարին, այնչափ հակառակ է հասարակաց քննադատութեան և ծաղրական, որչափ որ ուղէինք պնդել թէ նախնի գաղթականութիւնն և քաղաքականութիւնն՝ յԵրոպիոյ յԱսիա ծաւալէր է: Ուրեմն եթէ չենք ուզեր պատմութեան հակառակել, և մանաւանդ եթէ կ'ուզենք անոր խորհրդական խաւարին ևս փարատել, պէտք ենք եզրակացընել թէ Հայք հինաւուրց, գաղթականք և վաճառաշատ ժողովուրդք, փոքր Ասիայէն կամ յԱնատոլիոյ ցամաքային համբով տարին մինչև 'ի Յունաստան իսկ զվաճառս և զքաղաքակրթութիւն Ասիոյ, և թէ ոչ Արամայ, այլ գէթ անոր յաջորդող հայկազունի իշխանաց առաջնորդութեամբը:

Կը շարունակուի:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

1 Գիրք ԺԱ. Էրես 812 և այլուր:

2 Գիրք ԺԱ. էջ 802: